

לתולדות היהודים בזמושץ'

בבואי לספר את תולדות עירי – היא קמה לתחיה לעיני-רוחי; שוב אראנה בראיית-הילדות. יצאתי אותה לפני שנים, ואני ילד בן עשר.

בעומדי על חרבותיה, על קברות יהודיה לאלפיהם, רוצה אני לשיח עם נפשי בטרם אספר מעט מקורותיה: - יפה היתה עירי זמושץ', יפים ונקיים רחובותיה ובתיה מראה צנוע להם. חן מיוחד שפך עליה המגדל הרם במרכזה, וכאילו הגביר בלב תושביה את הכרת ערכם. לא היה בה מיסוד התפארת, אך חן-הפשטות בה שבה את לב רואיה. עיר ואם בישראל היתה ומשבצת-חן ברקמת יהדות פולין. יהודיה – פשוטי-עם. מה שהיווה את הפסיפס החברתי של יהדות פולין כולה, בא לידי גילוי גם בה. היו בה עשירים, אנשי-מסחר ובעלי-רכוש אשר שלטו במוסדותיה ואף עניים, אנשי עמל ומלאכה; בעלי-בתים מעודני-נימוס ואניני-נפש וסבלים ועגלונים אדירי-הגוף; בצד דתיות רבנית ולבביות חסידית בגילויה השונים, עלתה ההשכלה כפורחת והצמיחה עצי-תפארת. גם ה"בונד" לא נעדר מרחובה ומועדוני תנועות חלוציות של ארץ ישראל העובדת זיכו אותה בשירת החיים החדשים.

כל אלה נתמזגו לתמונת חיים כוללת, וגווניה עזים וחיוניות תוססת בה. ועתה חרב הכל. זמושץ' היהודית איננה עוד. מתוך קרוב לחמישה-עשר אלף יהודי הלא נשאר איש בה. השרידים, נער יספרם, עולים מתוך ההפיכה ובאים לעירם לבכות את קברות אבותיהם או לחסל את רכושם. והחרב ששיכלה את יהדות אירופה כולה, פגעה גם בה. לאחר סיוט לא ארוך של חיי גטו, הובלו יהודיה ליערות הסביבה ונרצחו.

אכן, יערות רחבים ועמוקים היו במישורים, אשר עטרו את זמושץ' סביב. עודני ילד שוטטתי להנאתי ביערות האלה בימות הקיץ. רב היה הצחוק, שפע האושר של ילדי ישראל ואמותיהם, שעצי האורן הגבוהים וסודות היער המרובים ספגו מצהלותיהם בירחי-הנופש בקיץ.

ביערות אלה נורו היהודים, נקצרו במכונות-יריה ונקברו בקברות-אחים. בחלקם הובלו בנתיבי שאול למרחקים, לתאי-המוות במחנות ההשמדה. בזמושץ' גופה לא נותר אלא קבר גדול, שטמונים בו אלפי גופות...

בשנת 1939, שנת הכיבוש הנאצי, היו בפולין – לפי ספירה רשמית של אותה שנה – 3,250,000 יהודים, שהם כ-19.4% מכלל האוכלוסיה של אותה מדינה.

באותה שנה היו בזמושץ' העיר בין 13,000 ל-15,000 יהודים. המספר המדויק אינו ידוע וניתן רק בדרך אומדן. המספר הרשמי האחרון, שיכולתי למצוא, הוא משנת 1931; אז מנו היהודים בזמושץ' למעלה מעשרה אלפים (בדיוק – 10,265). מספרם לא עלה אפוא על חצי אחוז (0.5%) מכלל יהדות פולין. מה, איפוא, יכולה להיות חשיבותה של יחידה כל קטנה? ומה היסוד לדברי השבח שמקלסים בהם את זמושץ' אנשי-שם כמו נ. סוקולוב, י. ל. פרץ וכו'.

שכן היתה זמושץ' בבואה של יהדות פולין; מתוך קורותיה, תהליכיה החברתיים, צביון תרבותה ומוסדותיה, אפשר ללמוד בצורה תמציתית את חיי יהודי פולין. אף מנקודת הראות הסטטיסטית תתקבל התמונה השונה לגמרי מהתמונה שברושם הראשון, אם הבחינה תהיה קרובה יותר. מובן, שאין הערכה מדעית יכולה להתבסס על מספר מוחלט, אם אין מודגש בה היחס למספרים אחרים, לשם-כך נביא כמה דוגמאות:

זמושץ' היתה עיר יהודית. לפי הערכות מוסמכות ביותר לא עלה ב-1939 המספר הכללי של תושבי זמושץ' על עשרים וחמישה אלפים; בהערכה זהירה יותר יעלה מספר היהודים על 50%, ועל כל פנים לא פחות מזה. מבחינת האוטונומיה, היחוד הלאומי והכשרת הקרקע ליצירה עצמית פוריה – אין ערוך לעובדה זו המתגלה לנו מתוך המספרים. ודבר זה יתבלט כשנשאל את עצמנו – מה היה המצב בקהילות-ישראל האחרות שתפשו מקום חשוב בפולין (אם לא לדבר, כמובן, על עיירות קטנות ביותר)?

בורשה – בירת פולין, היתה קהילה יהודית מפוארת שמנתה עם פרוץ המלחמה 365,000 נפש; במנין הכללי של תושבי העיר 29.4%.

לודז' העיר השנייה בגדלה בפולין, עיר התעשייה והמסחר, מנתה מאתיים ועשרים אלף יהודים עם פרוץ מלחמת העולם השנייה – 34.9% מכלל מספר התושבים. לובלין עיר גדולה וחשובה, אך ערכה בבנין חיי האוטונומיה היהודית בפולין לא יוכל להסתכם בשורות מעטות; מספר היהודים בה היה בשנת 1931 38,937 – 34.7% מכלל תושבי העיר.

יתכן, איפוא, שהמספר המוחלט של יהודי זמושץ' יתגלה לפנינו עתה באור אחר. מי יוכל לקבוע בודאות אם בשנת 1939, היו ערים רבות בגודל בינוני שאחוז היהודים בהן עלה על 50% קיבוצים יותר גדולים של יהודים בערים היו לעשרות, ואפשר למאות, בכל רחבי העולם. קיבוצים שמספר היהודים בכל אחד מהם עלה על מאה אלף נפש, מספרם הגיעה ב-1939 לשמונה עשר, ובהם התרכזו 5,935,000 נפשות,

שהן כ-35% מהמספר הכללי של האוכלוסיה. ניו-יורק, על 2,100,000 היהודים שבה, אינה אלא 29.3% מכלל תושביה.

אכן, בתקופות קודמות, מרובה היה מספר הקהילות שיהודיהן היו למעלה מ-50% מתושבי העיר. מן המפורסמות הוא כי יהודי פולין היו היסוד לבנין החברתי של ערי המדינה. עוד בשנת 1900 היו יהודי לובלין 51.3% מכלל תושבי עירם; מבחינה היסטורית היתה הקהילה בת 24,280 נפש של אותה שנה יותר חזקה מבחינה לאומית-יהודית מהקהילה בת 38,937 נפש ב-1931.

אף כי המספרים המוחלטים של היהודים בקהילות פולין גדלו והלכו, ברובן המכריע, עד החורבן הגדול ממש – הנה היתה ירידה מתמדת, בלתי פוסקת, של אחוז היהודים בקרב האוכלוסיה הכללית. קרוב לודאי שהתהליך הזה היה מצוי גם בזמושץ' – ובפרט במאת השנים האחרונה לקיומה, אף עד סוף קיומה הצליחו היהודים לשמור בה על עליונותם המספרית.

זהו סוד צביונה של העיר הפולנית הזו. מי שנקלע לתוכה – דרכו רגליו ברחובות יהודיים, על קרקע תרבות-יהודית. תושביה היהודים לא היו מפוזרים, אלא ישבו לבטח, מרוכזים במרכז העיר, אף כי לא נעדר מקומם גם בפרברים החדשים המרוחקים. בית הכנסת היהודי המפואר התאים למסגרתה החברתית-לאומית יותר מן הכנסיה הקתולית, אשר הוקמה על ידי מייסד העיר, שמגדלה התרומם ב"רחוב האקדמאי" כסמל הבעלות והשלטון.

פרשה מעניינת לעצמה - גידולה של זמושץ' היהודית. לדוגמה נביא מספרים אחדים: בשנת 1856/7 היה מספר היהודים בה רק – 2,490. במשך כ-40 שנה, עד סוף המאה התשע-עשרה לערך, התרבה מספרם עד 7,034. מאז היתה עליה מתמדת במספר המוחלט. לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1921, מנו יהודי זמושץ' 9,383 ועשר שנים אחרי-כן – 10,265. כפי שהוזכר לעין, מנו היהודים בזמושץ' ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה – בין 123,000 ל-15,000.

תהליך הגידול מקביל בחלקו הגדול לתהליך הגידול של כלל קהילות ישראל בפולין. וכך אנו רואים שוב את הזדהות קורות הקהילה עם ההתפתחות ההיסטורית הכללית. אפייני בעיקר הצעד הנמרץ במחצית השנייה של המאה ה"ט: בפרק זמן זה גדלה קהילת זמושץ' פי שלושה, לערך; ורשה גדלה ממספר של – 41,062 יהודים ל-219,141 והוסיפה לגדול; לובלין היהודית גדלה מ-8,588 עד – 24,280, בעוד אשר לודז' הפכה מקהילה קטנה של 2,775 ב-1856/7 לקהילה השנייה בגדלה בפולין עם מספר היהודים המפתיע של 98,677 בשנת 1887/1900. בפרק זמן זה חל גם הגידול הרב במספר היהודים בעולם בכלל ובאירופה בפרט. אך לא כל הקהילות שמרו על תהליך הגידול בלי הפסק; מעטות אף הראו סימנים ראשונים של ירידה (למשל:

ביאליסטוק היהודית מנתה ב-1921 – 39,602, ובספירה הרשמית של 1931 – 39,165); חלק מהקהילות הגיע לנקודת העמידה – וביניהן גם קהילת לובלין. ואילו זמושץ' נמנתה עם אותן קהילות ישראל בפולין שגידולן במספר לא הוקטן ותהליך התפתחותן לא הואט. יתר על כן, מספרי היהודים בשנות 1931 ו-1939 מעידים עדות נאמנה כי הגידול לא הופחת גם באופן יחסי, דבר שאשפר לאמרו אף על לודז', אך לא על קהילות רבות אחרות, וורשה המעטירה בכלל זה.

ב

תולדותיה של זמושץ' היהודית ארוגות בתוך ההיסטוריה של יהדות פולין, אך יש כמה וכמה נקודות בהיסטוריה "הפוליטית" – אם מותר לומר כן – שכדאי לציין אותן במיוחד בסקירה על זמושץ'.

זמושץ' העיר הוקמה ע"י יאן זמויסקי בשנת 1580. הוא הקיף אותה במערכת הגנה חזקה ומסובכת ועשאה עיר-מבצר חזקה מאד. מבצר זה התקיים שלוש מאות שנה ו-י.ל. פרץ מספר בזכרונותיו על הריסתו של אותו מבצר. בדרך כלל היה היהודי מופיע בכל עיר חדשה שנוסדה על אדמת פולין, וכפי שיצוין להלן תפש, בתוקף חוקיות היסטורית מסוימת, את מעמדו הסוציאלי-כלכלי בעיר, שהיה לחלק אורגני בארגון הסוציאלי-כלכלי של מדינת פולין בכלל. אך זמושץ' היתה סגורה בראשיתה בפני יהודים וכנראה אסר עליהם השר הבונה את הכניסה אליה לכל ימי חייו – תקופת שלטונו בה. אף כאן פעלו ודאי הגורמים הקלאסיים ברדיפות על יהודי פולין, אשר כבר אז היתה לה מסורת ארוכה של רדיפות אנטישמיות. נראה כי האיבה הדתית-כלכלית של הכמורה הקתולית האפלה, עדיין לא התנגשה, בראשית קיום העיר, עם הכרח מציאותו של היהודי בבנין הכלכלי העירוני וכך הצליחה לסגור בפניו את השערים, כשהשר יאן זמויסקי משמש מכשיר בידיה. התקופה היתה תקופת הסתערות של הישועים שראו בזמושץ' את מבצר הקתוליות ובהנהגת הואתיקן תקפו מבסיס זה את כל הכוחות המתנגדים, שרבו ועצמו עם הרפורמציה הפרוטסטנטית במערב. אליהם נצטרפו גורמים אחרים שהפנו חציהם ליהודים מתוך שנאה כלכלית שרק הוסוּתה בנימוקים דתיים. הסתערות ריאקציונית זו שנפתחה בימי אחרון היאגלונים, זיגמונד אגוסט, נשלמה על ידי מלך זה ועל ידי ההונגרי האמיץ סטיפן באטורי (1576-1586); אך הגל פרץ כל מעצור בימי זיגמונד השלישי לבית וזה. הגילוי האופייני ביותר היו משפטי עלילות דם שתכפו ורבו מסוף המאה השש-עשרה, בין בצורה של עלילות על חילול לחם הקודש ובין בעזרת עלילות-רצח למטרות דתיות, בביום מכוון ומחושב היטב. בשנת 1598 נערך משפט דמים אכזרי

מאוד בלובלין, שהיה אופייני מאד, במניעיו ותוצאותיו, לשורה ארוכה של מעשי זוועה דומים.

בתקופת איבה אפלה זו נוסדה העיר זמושץ'. לא יפלא איפוא, כי שעריה נשארו נעולים בפני יהודים מראשית היווסדה. יש גם לציין את העובדה, כי היא לא היתה היחידה, אף לא הראשונה, בערי פולין, שמנעו את היהודים מלהיכנס לתחומן. בין ערים אלה נמנתה לתקופה ממושכת ורשה עצמה, משנת 1527, שבה נספחה נסיכות מזוביה אל הכתר הפולני, ובין שאר התנאים שהעמידה לשם ההסתפחות, היתה הזכות למנוע ישיבת יהודים בתוכה.

אך החוקיות הכלכלית-היסטורית – חוקיות-ברזל היא, שאינה נכפפת אף על ידי יצרים אפלים של שנאת דת. כבר נאמר לעיל כי העיר הפולנית לא יכלה בתהליך בניינה להגיע ליציבות כלכלית ועושר מסחרי בלי מעמדו של היהודי וכספו. גם המלך וגם האצילים ידעו יפה חשיבות כלכלית זו והשתדלו לסייע מפעם לפעם בידי היהודים, שיוכלו לתרום תרומתם לבניין החברה העירונית, המשק והמסחר. לעתים קרובות מאוד נעשה הדבר על אפם וחמתם לא רק של הכמרים והישועים, אלא אף של הסוחרים והעירוניים הפולנים, או הגרמנים שחדרו מגדות הריין למשך המסחר הפולני. אי-לזאת לא יכלה גם זמושץ' הקתולית להישאר זמן רב סגורה בפני היהודים שהצדיקו בפיתוח העיר ומסחרה, את החוק הנדון באופן בולט מאוד במאות השנים הבאות.

ראשיתה של הקהילה היהודית בזמושץ' לוטה בערפל ואי אפשר לקבוע את השנה המדויקת להיווסדה. אמנם ידוע לנו שבשנת 1588 נתיישבו בעיר יהודים ספרדים שקיבלו פריבילגיה מיוחדת לכך מאת מושל העיר. כן נראה שבית הכנסת הגדול נוסד על ידי האשכנזים הראשונים בערך בשנת 1595. השאלה היא, מתי אפשר לדבר על זמושץ' כגוף מאורגן וקבוע במסגרת רגילה של קהילה. אך ברור שהיא נתארגנה כקהילה מאורגנת בראשי המאה השבע-עשרה. מסורות רבות על יהודים בזמושץ' (ואחת מהן מזכיר גם פרץ בזכרונותיו) מגיעות אלינו מתקופת חמילניצקי. צורר זה שפשט על פולין והחריב את קהילותיה היהודיות, חנה אף לפני המבצר הזמושצ'אי עם צבא הקוזקים שלו, המבצר הצעיר והחזק עמד בפניו והוא עזבו בבושת-פנים. מסורת היא, כי יהודי העיר ניצלו אז, בהתחבאם בבית הכנסת הגדול שהיה מפאר את העיר היהודית עד החורבן הגדול בידי הנאצים.

נראה, כי הקהילה עשתה חייל במהירות, כי, כפי שראינו לעיל, היתה קטנה במספר מוחלט עד המחצית השנייה למאה התשע-עשרה, והנה באופן יחסי נחשבה כקהילה חשובה מאוד. בשנת 1677 נזכרה לראשונה בתעודות ועד ארבע הארצות בצורה המעידה כי כבר אז היתה קהילה מבוססת מבחינה כלכלית. מאז מתרבה והולך

מספר התעודות של ועד ארבע הארצות, שבהן מוזכר שמה של זמושץ'. חומר זה הוא חומר יקר מאוד ללימוד הקהילה וחייה. ממנו אנו נמצאים למדים על מעמדה החשוב מבחינה ארגונית במסגרת האוטונומיה של יהדות פולין; על מצבה הכספית המבוססת מבחינה יחסית ותרומתה החשובה במחזורי הכספים של המוסדות האוטונומיים; על סוחריה הרבים ואנשי הכספים אשר לה, שהשפעתם הגיעה למרחוק; ולבסוף – על רבניה הגדולים והשפעתם התרבותית הרבה והחשובה, בתוך מסגרת הפעולה התרבותית של רבני ועד ארבע הארצות ובתי דיניו. כאן אנו מזכירים זאת רק כנקודה בולטת בסקירה השוטפת על ציוני דרך בתולדות זמושץ' היהודית, ובפרקטים הבאים נשוב לדון בפרק זמן זה בפרוטרוט.

עם שקיעתה של פולין באה גם שקיעת האוטונומיה הפורחת של יהדותה. יחד עם חלק גדול מאד של מדינות הכתר עברה גם זמושץ' תחת שלטון האוסטרים בזמן החלוקה השלישית של פולין; בצל הרוסים חסתה מ-1816 עד לאחר מלחמת העולם הראשונה (וביניהם הפסקה קטנה של תקופת נפוליון וקיום-הנסיכות הורשאית). בין שאר יהודי פולין נטלו אף יהודי זמושץ' חלק בנפתולי המאבק המיואש כנגד השלטון הצארי ומסורות על השתתפות פעילה של היהודים בזמושץ' במאבק, מגיעות אלינו בעיקר מתקופת המרד הפולני השני בשנת 1863.

בשנת 1912 נקרעה זמושץ' עם כל הגליל חלם מעל פולין הכבושה וסופחה – בעיקר בהשפעת הכנסייה הפרבוסלבית – לרוסיה. לא עבר זמן רב וסערת מלחמת-העולם הראשונה התחוללה בעולם. בתוך הסופה הגדולה היתה הקהילה היהודית בזמושץ' נתונה לכל מהלומותיה. והנה קרה, בניגוד למה שאירע לקהילות השונות שבסביבה, כי רק מעטים מאד מיהודי העיר ברחו לפנים רוסיה מפני אש הקרבות – וכך נשתמרה הקהילה בבניינה ומניינה. היא נכבשה על ידי גודים אוסטריים, אך לא לאורך ימים עם סוף המלחמה חזרו שוב יהודי זמושץ' למדינה הפולנית הפעם לא לכתר הפולני, אלא לרפובליקה שלמעשה לא היתה אלא דיקטטורה של פילסודסקי וחבורת אילי-הון וקרקע שייצג. כדאי גם לציין, שהסופות אשר השתוללו באירופה המזרחית בשלהי המלחמה הקודמת לא פסחו על זמושץ': הצבא האדום, שפשט – מתוך להבות המהפכה הרוסית- על אדמת פולין, הגיע לפרברי העיר וכדורי התותחים נפלו על אדמתה. הנסיגה הכללית מורשה היא שגרמה גם לנסיגה מזמושץ'.

תנועות הדת והתרבות החשובות של המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, אשר שיוו את הדיוקן ההיסטורי לתולדות היהודים בפרק זמן זה, לא פסחו אף על הרחוב היהודית בזמושץ'. נראה כי רבניה ואנשי הדת שבה נטלו חלק פעיל בויכוח סביב השבתאות וברדיפת אנשי כת יעקב פרנק שבפודוליה; מהם גם לא נמלטו מהשפעת

המיסטיקה שפלחה כברקים באוירה המחושמלת של הציפיה היהודית, וניתנו להשפעת "בעלי השם" שסללו את הדרך לחסידות. אף כי זמושץ' היהודית בכללה לא נסחפה מעולם בזרם העצום של החסידות, הנה בשורה חדשה זו רכשה לבבות אף בין יהודיה והיא קנתה לא אחיזה בקהילה – ולו גם בתוך איבה גלויה מצד החלק "מתנגדי" החזק יותר, והרב דמתא בראשו. עם בוא השכלה, היתה זמושץ', כעדות פרץ, עיר הבכורה – לאחר ורשה – ובה צמחו כל פירותיה היפים של תנועה זו, בצביון עצמאי שהושתת על תולדותיה המיוחדות. עוד יהיה עלינו לשוב ולדון בפרוטרוט בשתי התקופות האלה ונלמד עליהן בעיקר מתוך האישים החשובים – איש איש בשטחו – שזמושץ' הקימה מתוכה; כשנגיע לכך, יצוין גם החלק החשוב שתפשה תנועת התחיה הלאומית בחיי העיר היהודית, התרבות העברית תנועות הנוער וקיבוצי ההכשרה של ארץ ישראל העובדת, וכן תנועת ה"בונד" – זו תנועת הפועלים היהודים שנשאה בשורה גדולה אם כי כל דרכה – כעדות ההיסטורית – היתה שגיאה טראגית ופטאלית עד מאד.

כעשרים שנה חיו יהודי זמושץ', בתוך יהדות פולין כולה, באווירת המחנק של הרפובליקה הפולנית החפשית. בשנת 1939, בראשית סע הטבטונים על אירופה והעולם, נפלה העיר. זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה הגיעו טנקים וחיל רגלים של דביזיה אוסטרית בצבא הנאצי אל העיר ובמסדר חגיגי ברחבות הדשא שבמרכזה הונף דגל צלב הקרס בראש מגדל השעון הנישא והגבוה. במקום זה, שהיה עורק החיים החברתיים והמסחריים של זמושץ' היהודית, נגזר עליה גם גזר דינה האחרון. שבוע אחד, במערבול הסדר הגבולות, נמצאה תחת השלטון הרוסי. בעקבות הצבא הגרמני הכובש באו מלאכי-החבלה של הס.ס. והגסטאפו. יהודים ספורים ניסו – אף הצליחו – לעבור לאזור הרוסי של פולין. שם נפלו לתוך אווירה דחושה של מאמץ בולשביסטי אשר העריכה רק את זוג הידיים העובדות והכתפיים הנושאות רובים והם – שנטבע בהם אופי סוציאלי, פרי היסטוריה רבת-שנים – נשחקו במרוץ הגלגלים של המהפכה הרוסית על סף התגוננותה (במלחמת 1941-1945) לחיים או למוות. מתי מספר מהם נדדו לרוסיה הרחוקה, מהם אף הוגלו לסיביר ולא נודעו עקבותיהם עד היום; אחדים שבו ועברו, מתוך קוצר-ראות מפתיע, אל השטח הגרמני וחזרו אל עירם. העיר היהודית בכללה נשארה במקומה. על תקופת האשליה והמנוחה הקצרה חופף הסוד האיום של כל יהודי פולין. העיר נמצאה בתוך האזור שהנאצים השתמשו בו לריכוז היהודים, לא הרחק מלובלין עצמה שאימיה היו לשם-דבר גם על רקע הזוועות הנאציות; יהודי זמושץ' היו, כנראה, ראשונים להשמדה. רובם ככולם אל "זכו" לטכניקה המדעית של השמדת אדם; בעיירות שמסביב לעיר, פאר הטבע אשר לפולין, ירו בהם הרוצחים.

כך הפכה קהילת ישראל מפוארת לקבר גדול, תל בתוך החורבן של יהדות פולין, של יהדות אירופה כולה. עם הקץ המוחלט שגזרה ההיסטוריה על יהדות פולין, בא גם לקהילת זמושץ'. הקץ שאחריו אין המשך מלבד כתובת על מצבת-אבן. אך השחיטה ביערות לא החניקה את קולם של יהודי זמושץ'. יהדות פולין היא לוחמת, מתקוממת ואשר ציוותה לעולם כולו, לאנושות כולה, את סמל המלחמה הקדושה, המפוארת ביותר בתולדות האדם; אלה הם גטאות ורשה, וילנה, ביאליסטוק ורבים אחרים, שהרימו את נס המרד בתוך הקברים, על סף המוות – וחרבו מתנופפת כבר עליהם ללא מפלט; ומהמובן, מהטבעי כי בין לוחמי תפארת אלה לא נעדרו אף בניה של זמושץ' היהודית שנפלו על חומות הגטו הורשאי, והם בשורות הראשונות של הלוחמים.

ג

ראשיתה של קהילת זמושץ' היתה תקופת עליה לאוטונומיה היהודית בפולין. שלטון ועד ארבע הארצות נתבצר בשטח המשפטי והתרבותי והיה מטיל את מסו – לצרכיו או לצרכי הארנונה למלכות – לפי חלוקה אדמיניסטרטיבית ממלכתית. החלוקה לאזורים וגלילות שימשה למטרות אחרות, מלבד ארגון תשלום המסים. לפי חלוקה זו היתה גם נציגות בועדים ובבתי הדינים המרכזיים.

בהיותה קהילה קטנה וחלשה בזמן שמסגרות הארגון האוטונומי כבר היו קיימות ומגובשות, לא יכלה זמושץ' לעמוד ברשות עצמה והיא צורפה לגליל חלם-בלז, שנקרא כך על שם שתי הקהילות החשובות ביותר שבאזור. קהילת זמושץ' היתה אחת מני רבות בתוך הקהילות המרכזיות הנ"ל.

אולם לא זמן רב היתה זמושץ' בדרגת חשיבות שנייה בשטח הארגוני, כבר ראינו לעיל כי עד מהרה השיגה חשיבות כלכלית וכספית. דבר זה התבטא בהכרזת אי-התלות מבחינה פיננסית של זמושץ' בתוך המסגרת הארגונית האוטונומית. היא נקרעה מעל גליל חלם-בלז והיוותה מעתה מרכז, שסביבו התרכזו הרבה עיירות-בנות; כך עלתה על דרך המלך של עיר ואם בישראל.

אימתי חל צעד זה - קשה לקבוע; אך כמעט ודאי הדבר כי העובדה היתה קיימת כבר בשנים הראשונות למאה ה"ח. הארגון הפיננסי של קהילות בגליל אחד היה הדוק מאד ובשעת הפרישה לא בנקל נפתרו כל הבעיות. מתחילים חיכוכים בין גליל חלם-בלז לבין זמושץ' שנמשכו עשרות בשנים והגיעו לעתים אף לבית-הדין העליון של ועד ארבע הארצות.

הבעיה הראשונה – תשלום החובות. לא אחת נזקק גוף של קהילות להלוואת ממון לצרכי ארגונו ומוסדותיו, ואת הכסף היו לוויים ממקורות שונים, וביניהם מאצילים

פולנים. כשם שנהנו מפירותיו כך נשאו בעול פרעונו של החוב כל הקהילות המאורגנות בגוף הלווה. גליל חלם-בלז, זמושיץ' בתוכו, לווה מהאציל אולינסקי סכום של 4,000 זהובים פולניים. עם פרישתה של זמושיץ' פרצה מחלוקת בדבר החלק אשר עליה ליטול בתשלום החוב. ולא נתיישב הסכסוך עד אשר הוא לפני ביה"ד של ועד ארבע הארצות. בכינוס הועד בירוסלב, בשנת 1711, פסק את פסקו: זמושיץ' תשלם שלישי מהסכום ובן-פלוגתא שלה – שני שלישים ממנו. נראה כי אף בזאת לא הגיעה המחלוקת לקצה, שכן רק שתי-עשרה שנה לאחר מכן, בשנת 1723, מאשר הועד בכינוסו בריטשע-ווהל את פסק-הדין הנ"ל.

מחלוקת רצינית יותר וממושכת יותר היתה בשטח אחר, והיא מעמידה אותנו ביתר בירור על יחסי גומלין בין קהילות ישראל מחד גיסא – ועל דרך התגברותה של קהילת זמושיץ' בתוך המסגרת האוטונומית, מאידך גיסא. כפי שנאמר לעיל, היתה החלוקה לגלילות ואזורים, בעיקר לשם צנזוס פיננסי של המסים. לפי חשבון תקציב מרכזי, שכלל מלבד מסי המדינה גם סכומים לצרכיו הפנימיים של מנגנון הממשל האוטונומי, היה הועד המרכזי מטיל סכומי כסף שונים על האזורים והגלילות השונים. אם גודל הסכום היה תלוי ללא ספק במספר היהודים בגליל הנדון, הרי לא נמצא ביחס ישר למספר זה, בהתחשב עם האופי השונה של המסים לסוגיהם (יוצא מכלל זה מס הגולגולת שחל על כל נפש בישראל). הקהילה (או הקהילות) המרכזית היתה גובה כסף מסים לא רק מיהודיה היא אלא מיהודי כל האזור שהתרכזו בקהילות-הבנות התלויות בה, לפי הסדר פנימי-אזורי.

גליל חלם-בלז אסף את הסכום שהוטל עליו מהרבה קהילות יהודיות קטנות. משמצא הועד המרכזי כי לטובת הכלל מוטב להפריד את זמושיץ' ולהעמידה כעצמאית בשטח הפיננסי, קמה זו ותבעה לעצמה "בנות"-קהילות שישאו יחד אתה בעול המסים. המחלוקת שקמה בינה לבין הגליל שממנו נקרעה, היתה על כובד העול שישא כל צד, כי תוצאותיה עמדו לקבוע על מי יפול משא כבד יותר.

יש להניח כי המחלוקת פרצה מהשנה שבה נקבעה זמושיץ' כמסגרת פיננסית נפרדת. כך מחייב טבע הדברים. היא נמשכה כשלושים שנה, ופתרונה בא על דרך הפשרה שאף היא באה כפסק-דין מגבוה. אכן, נשתמרה תעודה חשובה מאד המאפשרת לנו לעמוד על כמה וכמה פרטים מעניינים בארגון הפנימי, היחסים ההדדיים ומרות המרכז. מתעודה זו אנו נמצאים למדים את הפרטים הבאים: ביום 10 בנובמבר 1731, בהתוועדות ירוסלב, ניתן פסק הדין על דרך הפשרה; בגליל זמושיץ' יוכללו מאז: לשצ'וב, בילגורי, פרמפול, קרסנוברוד, אולנה-רוזבאדובה, ז'ולקווא-ויסוקא (שהיא ז'ולקבקה) ומדליבאז'ים. אך הנזק שנגרם לחלם-בלז והעול הנוסף שנפל על

גליל זה היה לא קטן, מאחר שנקרעו ממנו קהילות שהיו בתוכו, וזמושץ' נתחייבה לשלם לו כפיצויים 2,900 פל', שהם 5,800 זהובים פולניים, מדי שנה בשנה. בדרך כלל נשארה המסגרת הארגונית של זמושץ' כמו שנקבעה שם עד פירוק ועד ארבע הארצות. רק זמן קצר מאד לפני חיסולו חלו שינויים קלים, כנראה בתוקף המצוקה הכספית שנוצרה בשעה שבמפקד של 1764 עברו מדליבאז'ים ובילוגריי למסגרת הגליל הלוכליני.

בשנת 1765 ירבה ועדה מיוחדת על המדוכה לפירוק הועדים היהודיים בפולין, לפי החלטה מפורשת של הסיים. מאותה תקופה נשארה לנו רשימת חובות המסים של קהילות ישראל, רשימה רבת חשיבות. בין השאר נזכרים גליל חלם-בלז' וזמושץ' ובנותיה – אורדינציה זמויסקי – כשני גופים נפרדים, כמובן באורדינציה זמויסקי היו אז 10,196 יהודים, המספר הקטן ביותר בין מספרי שאר היחידות הנזכרות באותה לתעודה, שהצטרפו יחד ל-385,597 יהודים בגלילות חייבי המסים. יהודי אורדינציה זמויסקי חבו סכום של 50,708 זהובים פולניים מתוך החוב הכללי של 2,314,350 זהובים. אחוז הכספי גדול יותר מן האחוז שהיוו האנשים בתוך המספר הכללי של חייבי המסים. ואמנם החוב היה גדול באופן יחסי מחובותיהם של כל הגלילות האחרים, מלבד גליל חלם-בלז' ש-21,499 תושביו היהודיים חבו 126,918 זהובים. באותה תעודה מוצאים גם חוב רשום לוועד המרכזי של ארבע הארצות בסך של 4,531 זהובים (לעומת חוב של 9,555 זהובים של גליל חלם-בלז').

אך כאן עלינו לשוב ולזכור, כי לגבי מטרות אחרות, בעיקר לגבי מטרות רפרזנטטיביות במוסדות הארגון האוטונומי, נשארו זמושץ' וחלם-בלז' בגוף ארגוני אחד. יש להודות כי כמה וכמה נקודות אינן ברורות כאן ונעמוד רק על הבהירות שבהן. ידוע לנו על קיום גוף שנקרא "תשע קהילות". גוף זה כלל בתוכו את הקהילות הבאות: (א) לובומיל (ב) חלם (ג) בלז' (ד) אולשיץ (ה) שיניאוהו (ו) ווארש (ז) סוקאל (ח) טישוויץ (ט) זמושץ'.

מה היה מעמדה של זמושץ' בתוך הגוף הזה? ידוע לנו רק שבזמן מסוים עמדה זמושץ' בראש תשע קהילות. דבר זה אנו לומדים מתעודה אחת משנת 1753. הזמן – זמן פולמוס בישראל ובמחנה הרבני היתה התרוצצות בבעיית האשמה שהאשימו את ר' יונתן איבשיץ בשבתאות.

אז נמצא בזמושץ' הרב יצחק, שהיה ממשפחה מיוחסת, בנו של ר' משה חיים, אב בית דין דק"ק לבוב וחתנו של ר' אברהם מלובלין פרנס הראש דד' ארצות. ב-1753 פרסמו הרבנים קול קורא המנדה ומחרים כל מי שיתן דופי ביונתן איבשיץ. בראש החותמים בא שמו של ר' אברהם הנ"ל מלובלין ומיד אחריו – דבר המעיד על החשיבות היחסית – "הקטן יצחק החונה בק"ק זמושץ' ראש דמתשע קהילות".

אותה שנה התקיים ב"יערסלוב" מושב הועדה המרכזי. שם הופיע כ"נבחר מתשע קהילות" "הק' שלמה חו' בק"ק חעלמא". אולם אנו תמהים מאד לראות, כי דבר זה לא מנע נציגות זמושצ'אית נפרדת ובין השאר אנו מוצאים את "הק' אברהם הכהן מזמושץ' מבורר מגליל אורדינציע ונדב"י דד"א בעל ספר בית אברהם". יתכן כי גם עובדה זו באה ללמד אותנו על העמדה החשובה שתפסה קהילת זמושץ' בימים ההם.

לבסוף יצאה זמושץ' וידה על העליונה. לימים נקרא כל הגליל (מהבחינה הרפרזנטטיבית, כנראה, עכ"פ לא מבחינה פיננסית) על שם חלם וזמושץ' בשווה. במקום המונח החוזר ונשנה "חלם-בלז" אנו מוצאים את המונח "חלם-זמושץ'". בשנת 1762 נשלחו להתוודעות עשרה נציגים: 4 ראשי מדינות מפולין גדול, 4 מפולין קטן, 1 מק"ק ריישא ו-1 מ"גליל חעלמא-זאמאשט". שנתיים אחר כך נשלחו להתוודעות שבעה נציגים בלבד: 3 ראשי מדינה מגליל רוסיא, 3 מגליל וואלין ו-1 מגליל חעלמא-זאמאשט".

אולם היה זה כבר על סף התפוררות. שמשה של האוטונומיה המפוארת של יהדות פולין נטה לערוב. הועדים פורקו זמן קצר לאחר זאת ועל הסף עמדה התקופה הרת-פורענות למלכות פולין; המהלומות שירדו עליה פגעו קשה גם באוכלוסיה היהודית ובצל הכיבושים של הקיסריות הגבולות בפולין, הועם האור המעט שהאיר משכנות ישראל.

I

זמן קצר בערך אחרי יסוד הקהילה בזמושץ' אפשר למצוא בה סוחרים יהודים גדולים ואנשי כספים שסייעו לא פעם בידי יהדות פולין כולה.

היסודות למבנה הכלכלי של יהודי פולין הונחו עוד בראשית התאחזותם במשק המדינה. כמה עובדות מעידות, כי עוד בסוף המאה הי"ב היתה ליהודים השפעה רבה בשטח הפיננסים. מעטים מאד נאחזו בקרקע, אחרים היו למנהלי אחוזות של השלכטה (האצולה) הפולנית. אך תפקידם העיקרי היה – וכזה נשאר – פיתוח משק הכספים והמסחר.

בידם היה הסדר היצוא של התוצרת החקלאית המקומית והיבוא התעשייתי – ובמיוחד היבוא של הבדים – מהמערב, וכן היו סוחרים עם המזרח ומביאים את צבעיו, המשי והכותנה שלו. היו להם קשרים אמיצים עם גדנסק, איסטמבול, ברסלאו, כפא אשר לשפת הים השחור בקרים, גנוא וונציה. מלבד זאת היו חוכרי מסים, מיני מכס ומכרות מלח. בתפקיד הראשון – מונופולין המכירה של משקאות חריפים באחוזת הנחכרת. כבר לפני תום המאה החמש-עשרה אפשר היה לראות

מצד אחד את ראשית יצירת העובד הזעיר היהודי שהטיפוסי בו הוא החייט, היו גם בעלי מלאכה אחרים והקצב היהודי החל לתפוש את מקומו כטיפוס מיוחד בתשבץ החברתי; ומצד שני קמה שורה ארוכה של אילי-הון יהודיים שהיו מלווים בריבית גם למכים ונסיכויות (אחר כך התעלמה ההיסטוריה מהעובדה, שהמלווים היהודים השתייכו לכלל רחב יותר, וכי מלאכה זו לא היתה בשום פנים יהודית במיוחד). כמה מהם התפרסמו מאד, כגון: משה ויעקב פישל מקרקוב, יוסקו ושכנא מלבוב, דוב מפשמישל וכו'.

על סוחרים גדולים ואנשי כספים בזמושץ' אנו שומעים מהמחצית השניה של המאה השבע-עשרה, ומאז אפשר למצאם בהזדמנויות שונות עד ביטול הארגון האוטונומי של ועד ארבע הארצות. בשנת 1677 נזכר שמם של "האחים הסוחרים דניאל ועדרס דעוועסן מזאמטץ"; נראה כי היו להם קשרים מסחריים חשובים עם מקומות מרוחקים ואצרות חוץ בכלל זה. בין השאר קשורים היו עם הסוחר מאמסטרדם "לואיס סערירי". בשנה הנ"ל ניתנה הזדמנות לנצל קשרים אלה לטובת הכלל. בשנת 1672 פשטו התורכים על אוקראינה ופודוליה ושבו שבי מישראל. ועד קראקא המתאבל החליט לשלוח שליחים חוצה לפולין לאסוף כספים לפדיון שבויים; הפניה העיקרית היתה אל קהילת אמסטרדם. כנראה שפניה ראשונה לא נענתה כראוי, שכן בשנת 1677 נאלץ הועד הקרקאי לשוב ולפות באגרת שניה, אף הפעם בעיקר אל אמסטרדם העיר. לאחר דברי הסבר על מצבם הרע, על העוני השורר בפולין לאחר הפשיטות והמלחמות, פונה האגרת בבקשה נלהבת לתרום למען פדיון שבויים מידי "הקדרים" המרבים בתביעותיהם. לסידור המעשי לשם העברת הכספים כותב "ספרא דמתא דק"ק לובלין" בשם רבני ועד ארבע הארצות, ומציע: את הכסף יש לתת לסוחר לואיס סערירי מאמסטרדם, שייתן "ועקסל" עבורו. שטר זה יישלח לפולין וישלמו עבורו "האחים הסוחרים דניאל ועדרס דעוועסן מזאמטץ".

בארכיון העירוני של ברסלאו נשתמרה תעודה מעניינת, המעידה על מציאות איש כספים יהודי מזמושץ' באותה עיר בסוף המאה השבע-עשרה. כמה מ"מנהיגי יהודים" נתחייבו שם מאסר כתוצאה מתביעתו הכספית של כריסטוף ברסלר. ב-29 בספטמבר 1691 שוחררו בהבטיחם לשלם לברסלר את כל תביעותיו שבועות מספר אחרי מועד שחרורם; ההנחה היתה, שיקבלו את הכספים מועד ארבע הארצות – ואם לא ימלאו דבר זה צפויים למאסר לא הם בלבד, אלא גם כל יהודי שיבוא מפולין. נראה שאי אפשר היה למלא תנאי זה בזמן כה קצר והכספים הדרושים לא נמצאו. הוסכם לדחות את המועד עד ה-16 במרס 1692. ביום ה-10 בדצמבר 1691 חתמו על ההתחייבות, מתוך הבטחה לעשות כל מה שיכולתם למלאה, שבעה

אנשים "כולם יהודים מממלכת פולין", משש קהילות שונות. בין החמישה הראשונים המוכנים "מנהיגים" אנו מוצאים את השם "אהרן יעקב מזאמושטש". בכספם של אנשי זמושץ' השתמש הועד המרכזי של ד"א, כנראה לא אחת, לאיזון תקציבו. בתקציב השנתי של 1731, בתוך תקציב הוצאות של – 267,021 זהובים פולניים רשום חוב "ליורשי הירש מזמושץ' 900".

איש כספים חשוב היה "איצקה בן ליב(לייב) מזמושטש". במשך למעלה מחצי מאה של שנים היה מלווה את כספיו, שכנראה גדול מפאת הריבית שהיה לוקח. בראשית המאה השמונה-עשרה שנות (1700/10) חייבת לו "מדינת זאמושץ'" 100 זהובים פולניים. עם בדיקת התעודות, ב-1756, מצא הועד המרכזי של ד"א בין חובותיו התכופים והבלתי מסופקים את הסכום של 3,832 פל' (=7,664 זהובים) שחב ל"איצקה בן ליב (לייב) מזמושטש". על סף ירוק המסגרת האוטונומית, בשנת 1765,

חייבת לו מדינת פרעמסלא 256 זה' קרן + 94 זה' ריבית שנצטברה במשך השנים. האם מעידים טיפוסים כאיצקה בן לייב על עושרה של זמושץ' בכלל? מסקנה כזאת היה נחפזת ביותר. על כך עלינו ללמוד ממקומות המראים על המאמץ הכספי של כלל ישראל בזמושץ' וזה ייעשה רק בעיון במשק הכספים הכללי של הקהילה. לכן אין לקבוע כאן בוודאות שום דבר, מחוסר מקורות; מצויים סימנים הפוכים ממה שמתקבל הרושם מהסוחרים ואנשי הכספים הנ"ל. עצם העובדה כי זמושץ' נאלצה ללוות סכום ניכר מנתינה שלה בראשית המאה השמונה-עשרה, תעיד על עצמה. אל לנו לשכוח גם את החובות הגדולים שחבה זמושץ' בזמן פירוק ועדי היהודים בפולין. עוד עשרות שנים קודם לכן התקשתה במציאת הסכומים שהוטלו עליה מן המרכז; בחשבון ההוצאות והמסים של כל יהודי פולין לשנת 1726 מוצאים סעיף על הנחה ליהודי "האורדינאציא זמושטש" – 500 זה'.

על כל פנים, העובדה כי בזמושץ' היהודית היו אילי כסף ומסחר – בעינה עומדת. לעתים היו עוזרים ליהודי פולין בכללה, ולעתים הכבידו עליהם בקחתם מהם רבית קצוצה. אין הם מעידים על עושרה הכללי של קהילתם. מלווים היו את כספיהם לקהילה-האם, בה במידה שהלוו לגופים אחרים. הם היו מעמד, מעמד רב כוח והשפעה, ומציאותם בזמושץ' כמעט מעצם שנות ייסוד הקהילה, מעידה על האפשרויות הכלכליות שנפתחו כאן בתוך התהליכים של היווצרות המשק המדיני הכללי, וכי כמה מבניה החרוצים ניצלו אפשרויות אלה והיו לסוחרים גדולים ואנשי כספים.

היסודות שהונחו עד המאה השש-עשרה לאופיה הכלכלי-סוציאלי של יהדות פולין לא זו בלבד שלא נטשטשו בשתי המאות שלאחר כך, אלא התגברו יותר ויותר. היהודי תפש את מעמדו כמתווך כמעט בכל שטחי החיים ברחבי פולין המדינה. הוא

היה מתווך בין האציל או המלך לבין האיכר האריס כחוכר המסים; הוא היה מתווך בין היצרן לשוק, כסוחר, ותפקידו העקר מבחינה סוציאלית התבלט בעיקר בעסקי הכספים שאינם קשורים לגופי דברים. לאט-לאט נארג תפקידו זה במשק הפולני עד היותו חלק אורגני בו, ללא אפשרות קיום בלעדיו. הוא היה צריך לעמוד בפני תחרות של סוחרי המקום, בכל עיר שבה הקים מחסן-סחורות או ניסה לשווק באחד משווקיה, ולהתנגד באיבתם הגלויה של סוחרי גרמניה שבאו מגלילות הריין ומסורת הסיכוי והבוז ליהודי בלבם. הוא היה נתון בתוך הגלגלים המתרוצצים של מאבק היסטורי-סוציאלי בין המלוכה, השלאכטה והכמורה, ונתון לא אחת לפגיעת כולם יחד.

מלבד הסוחרים ואנשי-הכספים היו גם חוכרי אחוזות רבים. חוכרים אלה המשיכו בתפקידם בכפרי הסביבה המרובים גם במשך הזמן של השלטון הרוסי בחלק גדול של המאה ה"ט, עד אשר נושלו ממעמדם – אף כאן בתהלים נישול כללי בפולין רבתי; עוד זמן רב היו מהלכות עליהם מסורות בין יהודי העיר כעל תור הזהב הכלכלי לקהילה. וכך סיפרו:

"ואף גבירים היו אז..."

- חוכרי אחוזות; נחלות גדולות היו בידיהם.

- פולין הרעה. גרש נתגרשו.

- ואף נמסרו בפלילים. הם הפריצים תקיפים במשפט. ובן המשק מעיד לפי פקודת הפריץ. יהודי המסרב ללכת ברצונו לפני מועד מפקיעים את נכסיו למכירה בפומבי...
- "...פולין הרעה" ... אחד אחד נתגרשו אל העיר.

- ומי נשאר, מי? י.מ. לבדו... (הכוונה ליהושע מרגלית, אשר היה הספק של כל צרכי המבצר הזמושצ'אי ומוכר כבעל-זכות יחיד על כך על ידי ה"פלאץ-מאיוור", מפקד המבצר. משפחת מרגלית נתפרסמה על שום שהקימה בזמושץ' אילי-הון ותקיפים – הערת המחבר).

- וכי על כן י. מ. הנהו!

אולם אותם החוכרים "מעורבים" היו עם הפריצים, והליכותיהם הליכות-פריצים, אף אל העיר היו באים ומביאים אתם מנהגי פריצים..." (י.ל. פרץ, זכרונותי, כרך י"א מכתביו, הוצאת דביר תרצ"ה, עמ' 64).

ה

לאחר הסקירה הקצרה על המצב החברתי-כלכלי נפנה עתה לסקירה על הצד התרבותי-רוחני.

מקום חשוב מאד במסגרת האוטונומית של חיי היהדות הפולנית תפש הרב של הקהילה. למעשה נמצא השלטון האוטונומי כולו בידי רבני ועד ד' הארצות. כלפי חוץ היו הם המייצגים את הגוף היהודי, הם היו המתחייבים בתשלום המסים וגבייתם; וכלפי פנים היו הם האנשים שקבעו את הפרצוף התרבותי והרוחני, כאשר שום פינה מחיי העם אינה נסתרת מהם ואינה פטורה מהתערבות ידם השופטת והמכוונת.

הרבה תעודות מתקופת האוטונומיה בפולין מזכירות בין השאר את רבני העיר זמושץ'. החומר שאנו מוצאים חשוב מאד לא רק לגבי תולדות העיר ורבניה כשהם לעצמם, אלא – דבר שאינו פחות חשוב מזה – הוא עוזר לנו לקבוע את חשיבותה היחסית של זמושץ' ושל רבניה בתוך המנגנון המפואר של השלטון העצמי. ולאחר עיון מעמיק אנו באים לידי מסקנה, כי זמושץ' תפשה מקום כבוד וראשון במעלה. יחד עם גדולי לתורה מקהילות חשובות אחרות היו רבניה מתערבים בחיי הרוח והחברה של יהדות פולין, מפקחים על מנויים בקהילות, על הוצאות ספרים, ממליצים ומנדים, משבחים פלוני ומגנים אלמוני; ואף בחלוף סערת-רוח כבירה ומחנה היהודית זועזע מזרמי לתורות וחדשות – היו רבני זמושץ' בשורות הראשונות של המחנות הלוחמים.

כמאה שנה לאחר היווסד הקהילה היהודית בזמושץ', אנו שומעים על רבה הראשון מתוך תעודות ועד ד' הארצות. ודאי היו רבנים מיום היווסד הקהילה; אך רק בשנת 1687 נזכר לראשונה רב זמושץ'אי בתעודות והפעם חתום שמו על פניה שיצאה מהועד המרכזי. בשנה ההיא הובאה לפני הועד תלונה חמורה של קהילת אפטא; הגטו שלה, שהשתרע רק ברחוב אחד, צר מהכיל גם את יהודי הקהילה עצמה. והנה רבו הפליטים היהודים שהציפוה, כשהם באים מארבע רוחותיה של פולין המדינה. עלולה היתה להעלות חמתם של גויים שהקפידו על גבולות הגטו בכל חומר הדין וסבל התושבים היהודי גדל לבלי נשוא. בצר להם פנו אל ועד ד' הארצות בכינוסו ב-1687 והוא הוציא "קול קורא" האוסר את הישוב הקבוע של עוברי-אורח יהודיים בגבול הגטו של קהילת אפטא. באים על החתום "קציני רוזני מנהיגי... הארבע קהילות ראשיות דד' ארצות..." ובצד רבני הקהילות החשובות כגון קרקא, לבוב, פרעמישלא, טיקטין ולובלין מופיע גם "צבי הירש בן לא"א מוהר"ר שמשון כ"ץ ז"ל מזמושטש".

מסתבר, כי גם הרב ר' שמשון כ"ץ מפורסם בדורו היה. האם כיהן בזמושץ'? אין אנו יודעים עליו ולא כלום. על כל פנים ברור, כי רבה הנ"ל של זמושץ' נצר משורש רבנים היה, בן למשפחה מיוחסת מאד. עוד באותה שנה, בה הוא חותם על התעודה הנ"ל, אנו מוצאים את שמו בתעודה אחרת המעמידה אותו בתוך המערכה לביצור

כוחו האוטוריטטי העליון של הוועדה המרכזי של ד' ארצות כנראה, לא בבת-אחת ביצר הועד עמדתו כפוסק עליון והוא עבר תהליך ממושך בכיוון זה. בשנת 1687 חתמו הרבנים בהתוועדות יערסלב על אזהרה לרבני כל הקהילות לבל יקלו ראש בפסקי הדין של בית הדין הגדול ולבל יתערבו בהם. ושוב, בצד בא-כוח הקהילות הגדולות והחשובות, אנו מוצאים את שמו של "צבי הירש הכהן מזאמושטש".

נראה, כי מיד אחריו מכהן בזמושץ' הרב החשוב ר' אריה ליב. ידוע הוא המחבר ספר שאלות ותשובות "שאגת אריה וקול שחל". מקום מוצאו היתה הקהילה הגדולה והחשובה לובלין. במשך תקופת חייו הארוכה שימש בכמה קהילות כגון טיקטין, קראקא ואף בריסק דליטא. בזמושץ' אנו מוצאים אותו בשני פרקי זמן ברווח של כ- 40 שנה. בשנת 1689 חתום, בין השאר, על המלצה וכתב הרשאה להוצאת ספר רבני מסוים גם "אריה ליב החונה בק"ק זאמושטש(ש)". בשנת 1723/4 השתתף בהתוועדות יערסלב; וכשיצא משם כתב הרשאה לספר רבני ושוב אנו מוצאי בין החתומים את "הקטן ארי' לייב חונה בק"ק זאמשט יצ"ר".

בפעם השלישית נזכר הרב הנ"ל בתעודות ועד ד' הארצות באופן המגלה צד אחר של הפעילות והפיקוח העליון של הוועד המרכזי. ר' יהודה הלבובי נתמנה כסופר העיר. נראה, כי נמצאו עוררים על כך וכי המתנגדים לא הסתפקו בעמדה שלילית פסיבית, אלא אף תקפו אותו וניסו להדיחו ממקומו. ב-1730 פרסם ועד ד' ארצות כתב-הגנה המאשר את מינויו של ר' יהודה כסופר קהילת לבוב. בין המאשרים נמצא גם "ארי' מלובלין החונה בק"ק זאמשט". בהזדמנות זו ראוי להעיר גם על קיום פעולה רחבה בשטח הספרות הרבנית בזמושץ'. עוד נשוב לכך בסעיפים אחרים וכעת רק נציין, כי נמצא בידנו כתב הרשאה להוצאת ספרו של ר' פנחס ע"י בנו ר' יחזקאל, כתב שהוצא ע"י חכמים בהתוועדות יארוסלב בשנת 1711. מהקדמת הספר אנו נמצאים למדים, כי ר' יחזקאל הנ"ל היה גר בעיר זמושץ'. הוא היה, כנראה, סוחר עשיר בזמנו. והוא מעיד על עצמו שהיה "בעל משא-ומתן גדול". וסופו שירד מנכסיו. וכשניטל מאדם בישראל עושרו, הרינו עוסק בהוצאת ספרים.

אישיות גדולה וחשובה היה ר' שלמה שחי ופעל במשך עשרות בשנים. הוא נולד בזמושץ' בראשית המאה השמונה-עשרה. בשנות חייו הארוכות שימש בכמה וכמה קהילות: היה אב"ד בק"ק חעלמא (חלם) והגליל; אשר שימש באותו תפקיד בזמושץ' עצמה וגלילה, ולבסוף היה לאב"ד ור"מ דק"ק לבוב והגליל. בתעודות ועד הארצות מופיע שמו בשנת 1742. עוד בשנת 1739 החליטו ועד יארוסלב למנות גבאים לקהילות, כדי לגבות את הסכומים שיוטלו לתמיכתה של קהילת צפת. נראה, כי הפעולה התנהלה בעצלתיים ובינתיים עלתה שוועתה של הקהילה מארץ הקודש. בשנת 1742 החליט הוועד, בהתוועדותו בטישביץ, להמריץ את הפעולה ולחייב את

הקהילות לשלם את הסכומים שהוטלו עליהן בעבר ויוטלו לעתיד לבוא, לגבאים שנתמנו למטרה זו בועד יארוסלב. בין החתומים היה גם "שלמה מזאמשטש נבחר מגליל פוזן".

ידוע היה ר' שלמה כמחבר הספר "מרכבת משנה" על ספרו של הרמב"ם (על חלק ממנו). מכובד היה על יודעיו, אך נראה שלא מצא לו מנוחה על אדמת נכר. חתימתו הנ"ל על ה"קול הקורא" לסיוע לקהילת צפת היא סמל לכמיהה נסתרת לארץ הצבי שכבר אז קננה ודאי במעמקי נשמתו. בחלל אורה של יהדות אירופה עדיין ריחפה בת קול של עליית האשכנזים הגדולה בראשותו של ר' יהודה החסיד, בראשית המאה השמונה-עשרה. וגעגועי הגאולה גברו ועצמו גם בלבבות אשר נרתעו מבשורת משיחיות השקר של שבתאי צבי. ולא נח ר' שלמה ולא נרגע עד שקיים בעצמו מצווה חשובה זו. בשנות הנשבעים למאה ה"ח, עשרות שנים לאחר שתבע עזרה ליהודי צפת, והוא כבר זקן ושב, קם לעלות לארץ ישראל. הוא לא זכה להגיע למטרתו הנכספת ובהיותו בעיר סלוניקי נפטר, ואת אדמת הקודש לא ראה. היה היהודי הראשון מזמושץ' ששם פניו לארץ-ישראל, הציוני המעשי הראשון מזמושץ'. תנועה זו של הפרט אף היא אין לראותה כמבודדת אלא להאירה באור ההתרחשויות בעולמה של יהדות אירופה בכלל ויהדות פולין בפרטי. אנו עומדים בתקופה הרת סופות בחיי האמונה, הדת והרוח בכלל של יהדות פולין. ויותר מאישיותו של הרב הנ"ל נתונה בתוך תנודות כבירות אלה אישיותו של ר' אברהם כהן, הפועל במחצית השניה של המאה השמונה-עשרה. בתולדותיו ודרכי תגובותיו אנו יכולים לראות בבואה של תקופה היסטורית, אך הן לא יובנו לנו לפני שנסקור – ולו גם בקיצור נמרץ – את התקופה עצמה. באמצע המאה ה"ח אנו מוצאים את זמושץ' בתוך קלחת המריבה סביב אישיותו של ר' יונתן איבשיץ' וזמן קצר לאחר כך – בתוך המערכה הקשה נגד כת הפראנקים. ולא תובן לנו עמדתם של חכמי זמושץ' לפני שנלמד להבין את הרקע שעליו נתחוללו המאבקים הנ"ל. ואילו בהבנת עמדת הקהילה לגבי המיסטיקה המשיחים נמצא, לדעתי, את המפתח אל שורש ההתנגדות הנמרצת שלה אל החסידות שבאה אחר כך.

1

פרשת ההיסטוריה של היהדות הפולנית היא פרשה ארוכה של מאבק עם כוחות שונים שהשתערו עליה לערערה ולעקרה מן השורש, משחר קיומה ועד החורבן הגדול. הסוחר הפולני שנא את היהודי על הצלחתו והשתלטותו על משק המסחר של המדינה. האציל שנאו על שנזקק לכספו, האיכר – על היותו גובה המסים כמתווך ומגלם את לחצו של האציל. העירוני ראה בכו אלמנט זר ומתחרה והכנסיה

הקתולית שלחה בו את חציה בחשפה את כל יצריה האפלים, על ההכחשה החיה שהכחיש את אמיתותה, עצם קיומו של היהודי. ולעתים לבשו מסווה חסוד של דתיות גם אלמנטים סוציאליים אשר התחרות בלתי מרוסנת וחסרת אונים מול מרצו של היהודי העבירה אותם על דעתם. התנגחות פנימית מתוך ניגודי מעמדות, מאבק בין המלך לאצילים ובין כל אחד מהם לכמורה הקנאית אף הם פגעו ביהודי. הוא חי את חייו באוירה מורעלת של שנאה ולעתים קרובות מאד היו גילויים קיצוניים של עלילות דם, משפטי שריפה, עינויים וחנק או פרעות דמים של המון זועם.

שואה נוראה עברה על יהדות פולין ב-1648, כשפשטו על המדינה גדודי הקוזאקים של בוגדן חמלניצקי. ההתנגשות בין האצילים השבעים לבין הקוזאקים העבדים היתה עזה, אך קצרה. כשנכרת השלום היתה יהדות פולין שותתת דם. רבבות יהודים נרצחו במיתות משונות וקהילות רבות נהרסו, מהן אף נמחו מעל מפת הקהילות. ועל הכל – הנפש היתה הרוסה ונוצרה קרקע פוריה להזיות מסתוריות ומשיחיות. שנים על שנים רוו הנפשות הדוויות והעייפות מן התורות המיסטיות של ספרי הזוהר וקבלת האר"י. המסתורין נצמד להרגשה הדתית והיהודים השקיעו בו מגעגועיהם הטמירים לגאולה ועליה מתוך שערי הטומאה של המציאות. נצחונו של הזוהר וקבלת האר"י על הנפשות היה נצחון עמוק ומוחלט באמצעותם כפה היהודי על הקוסמוס סדר ותהליכים אשר בתוכם מצא תכלית והצדקה לדרכו האומללה בנתיבי החיים ולתוך אוירה מחושמלת זו שהתרוצצו בה כוחות רבי-עצמה, די היה להשליך את הלפיד של הבשורה המשיחית כדי שתפרוץ סופת-היקוד הגדולה של כמיהה לגאולה ואמונה בה.

והאות לא אחר לבוא. הוא בא מן המזרח, ערש המסתורין, בדמות "המשיח" שבתאי צבי. את הדרך פלסה לפניו תורתו של הנביא הקנאי והמאמין נתן העזתי. למעשה היתה זו תורתו של האר"י על הצמצום והבריאה, כוחות האור והאפלה, הניצוצות והקליפות, החטא וההכרח להעלות את הניצוצות משכבי הקליפות; אלא שייחד בתוך המיתוס הזה מקום אורגני לנשמתו של המשיח, אשר אצלו פסק מלהיות אישיות אנונימית ולבש את דמותו הממשית של שבתאי צבי האדם, אשר נגלה לו גם בחזונו. ובהיותו הקבלה חלק מעולמם הפסיכי של היהודים, נפלה התורה החדש על אדמה פוריה, היכתה שורשים ונקלטה.

אין אנו באים כאן לסקור את תולדותיה של התנועה המופלאה הזאת. היא פשטה במהירות הבזק על פני ארצות אירופה ממרכזיה בתורכיה, יון, ארץ ישראל ומצרים. בשנת 1665 הגיעה הבשורה גם לפולין; השנה שלאחריה היתה שנת-השיא לתנועה המשיחית, שנשאה בקרבה את המפלה הבלתי נמנעת.

ובאה ההתפכחות. כוחות שבתאים הוסיפו להתקיים בכל רחבי התפוצות, ובפולין, בכלל, שקעו באפל-הזיות והסבירו את המרת-הדת של "המשיח" בדרכי מסתורין ויחסו לו כוונות, שלא כל אדם יבין. אך היהדות הרבנית התאוששה והגבירה את מלחמתה בשרידי התנועה ללא רחם. בעקבות האכזבה המרה עלולה היתה לבוא התמוטטות כללית של כוח ההתנגדות ורצון הקיום והיה צורך לשוב ולבצר את החומה. אך למלחמה בכוחות השבתאיים היתה סיבה עמוקה נוספת: פרופ' שלום, החוקר הגדול של המסתורין היהודי וההיסטוריון שחשף את כל מעמקיה של התנועה השבתאית, העמיד אותנו על העובדה כי כבר בצורתה הראשונה – בתורתו המנוסחת יפה של נתן העזתי – יש הרבה יסודות המתנגדים מבחינה דתית ליהדות המסורתית והרבנית, וביניהם יסודות נוצריים מובהקים. וכשהופיעו אחר כך הפראנקים ובין השאר חרתו על דגלם את ההתנגדות המוחלטת לתלמוד, אף דגלו באמונת-שילוש מעורפלת, לא היו אלה אלא נבטים מגרעינים שהיו קיימי בתורה-האם; והתנצרותם הסופית של בני הכת הנ"ל לא היתה אלא מסקנה קיצונית מן רמזי תורתם.

אך לפני שנסקור סקירה קצרה את המאורעות סביב כת הפראנקים – אשר חותמם היה ניכר מאד בזמושץ' – נתעכב על המחלוקת הגדולה סביב ר' יונתן אייבשיץ, שאף היא השאירה הדים בקהילתנו, והיתה למאורע בחיי היהדות, בפלגה את המנחה לשני גופים יריבים וצוררים.

ר' יונתן אייבשיץ, רבה של פראג, מגדולי רבני הדור היה. ב-1750, לערך, הוזמן לשמש רב באלטונה ועוד כמה קהילות-אחיות. כאן היה מקום מושבו של הרבני-הקנאי ר' יעקב בן צבי עמדון, אשר כמה קוים אפייניים מדמותו מזכירים את הגר"א מוילנה. ר' יעקב, הוא יעב"ץ, ירש מאביו, צבי אשכנזי, את שנאתו העזה לשרידי השבתאות והיה נלחם בהם ללא לאות ובלתי רתיעה. זמן קצר לאחר הופעת ר' יונתן באלטונה יצא עליו הקצף של יעב"ץ בעטיין של קמיעות אשר הפיץ ליולדות בקהילתו, לשמרן מפני המוות האורב להן. הרבני הקנאי האשים את הרב הגדול בתורה באופן גלוי בנטיה אחרי האמונה השבתאית הנסתרת. לאחר שורה של התנגשויות אישיות הגיע הדבר לידי פילוג המחנה באירופה. חרמות רדפו חרמות וכל צד היה משיב למשנהו מנה אחת אפיים. ובסער הרוחות היה מעורב גם צד שלישי, שלא היתה לו שייכות ישרה לענין – הלא הוא השלטון המדיני, הדני או הגרמני. ועד ד' הארצות נקט עמדה חיובית לגבי ר' יונתן אייבשיץ ופרסם קול קורא המחרים ומשמית כל מי שיטיל דופי ברב הגדול של אלטונה. ברם, אף שיש לראות בכך את עמדתה הרשמית של יהדות פולין, אין בשום פנים להסיק מזה, כי לא נמצאו בה אף מצדדים בזכותו של יעב"ץ, כפי שנראה להלן.

ר' יונתן נשאר בכהונתו בקהילת אלטונה עד פטירתו בשנת 1764. אך עם פטירתו לא באה שעת-מנוחה ללוחם הנועז ר' יעקב עמדין. מפודוליה הגיעו שמועות על תנועה חדשה, אשר מחוללה היה אדם המכונה פראנק. תורתו היתה גלגול של תורות שבתאיות מיסטיות, מוצפת רעיונות זרים של נצרות. כלפי חוץ פתח במסע נגד התלמוד וכלפי פנים קיים בקבוצות מעריציו המרובות בקהילות גדולות בישראל, פולחני-מסתורין שבהם קידש את הפריצות ושחיתות המידות והמוסר. עם גילוי דרכי פריצותם, יצא עליהם הקצף של השלטון המדיני מחד גיסא ושל היהדות הרבנית מאידך גיסא. ב-1756 החרים אותם ועד ד' הארצות בהתוועדותו בברודי והוציאם מכלל ישראל. אז נקטו בשיטת השפלה של התקרבות לצורר החיצוני כדי להכות את אחיהם מבפנים. החל כרכור משונה בעזרת הכמורה הקתולית הצוררת שנסתיים בהתנצרות של ראשי הכת ורבים ממאמיניה. "שושבינו" של פרנק עצמו היה מלך פולין בכבודו, בשעה שנטבל בורשה. אך הוא לא נמלט מחששותיה הכבדים של הכמורה ובפקודת הותיקן הושם במאסר במבצר צ'נסטוכוב. שלוש-עשרה שנה ישב כלוא, בשנים 1760-1772, והטיף משם דברי הבאי של תורת מסתורין נבובה וחסרת מובן. בינתיים פולין בותרה על ידי קלגסי שכנותיה. ב-1768 ניסו מעריציו של פראנק לפנות אל הדת של הכובשים החדשים, הדת הרוסית הפרבוסלאוית, ולשכנע את כוהניה כי המנהיג יושב בכלא בשל נטיית הכת לדת הנוצרית בגילוייה הפרבוסלאוי. את נסיונם הכשיל ברוך מארץ יון אשר נקלע אז לבירת רוסיה לרגל עסקיו והסביר לנוגעים בדבר כי כת הפראנקים אינה אלא כת של רמאים הממירה את דתה כלבוש.

וגלי הסופות האלה חלפו-עברו גם על קהילת זמושץ'.

ר' אברהם כהן נולד, כנראה, בזמושץ' לר' יצחק שכיח בכהונת רבנות הקהילה. תחילה כיהן כאב בית-דין בקהילת טרלא, ונראה ששם כתב את ספור "בית אברהם" שזכה עליו להמלצה מיוחדת. מאז נודע כ"בעל ספר בית-אברהם" ואף התואר "אב"ד דק"ק טרלא" נשאר לו גם לאחר שכיחן כבר בתפקיד אחר. בשנת 1753 עוד כיהן ברבנות זמושץ' אביו ר' יצחק, שנה אחר כך אנו מוצאים כבר את ר' אברהם שהוזמן, כנראה, מקהילת טרלא לרשת את כסא אבותיו – והוא כבר אז מפורסם בתורה וכתובה. עוד באותה שנה השתתף בהתוועדות קונסטנטין. אחת הבעיות שעמדו אז לדיון היתה בעיית הדפסת הש"ס. כמה שנים קודם לכן החליט הועד המרכזי להכיר בנוסח הש"ס מדפוס פרופס מאמסטרדם וכדי לסייע בתפוצתו, אסר בחרם להדפיס את הש"ס במשך עשרים וחמש השנים הבאות. זמן לא רב לאחר החלטה זו הופיע הש"ס בדפוס ר' משלם זלמן בר' אהרן מזולצבך. בהתוועדות קונסטנטין של 1754

הטילו חרם על המדפיסים מזולצבך ובין החותמים אנו מוצאים גם את "הק' אברהם כהן מזאמשט".

מני אז נוטל ר' אברהם חלק פעיל בחיי יהדות פולין כאחת הדמויות המרכזיות של רבניה. בהתמדה הוא עולה במעלות הפרסום והפעילות. מחייו הפרטיים יודעים אינו כי ב-1758 נשא את בת אב"ד דק"ק לובלין לאשה.

והתקופה – תקופת המחלוקת הגדולה סביב ר' יונתן אייבשיץ. כבר הזכרנו לעיל, כי העמדה הרשמית שנקט הועד המרכזי של ד' הארצות בענין הנדון היתה לצדו של ר' יונתן. בין החתומים על אגרת, המנדה את הנותנים דופי בר' יונתן – משנת 1753 – מוצאים גם את "הקטן יצחק החונה בק"ק זמושץ' ראש דמתשע קהילות". אך ר' אברהם לא הלך בנתיב שסומן ע"י מנהיגות ארצו, אף לא בדרך אביו הגדול. הוא מופיע בדמות לוחם קנאי מאד נגד כל השלוחות של המיסטיקה המשיחית והשבתאות, שמקורה ודאי החרדה לגורל היהדות. ומתוך כך בא לעמדה השלילית נגד ר' יונתן אייבשיץ; ומאידך גיסא אנו מוצאים בו חסיד נלהב של ר' יעקב עמדין. הוא עמד אתו בקשרי מכתבים והתייעצות, שלעתים קרובות אף התבטאו בקשרים קרובים של רעות.

בעקבות ההזיות המשיחיות הציף את פולין גל של קמעות וספרי סתרים אשר נתקשרו קשר בל-ינתק באישיותו של שבתאי צבי מזמן התסיסה המשיחית סביבו, אף כי מקורם וראשיתם הם הרבה תקופות לפניו. על אחת מהאגרות הרבות שפרסם, שנועדה להילחם באלה – הפעם נגד הצפה שבאה מאשכנז – חתום בין השאר גם "הק' אברהם כהן מזאמשט מבורר מגליל אורדינאציע ונדב"י דד"א בעל ספר בית אברהם". בכסלו שנת תקי"ד יצא ר' אברהם בפניה מיוחדת באגרת אל יהודי פולין. הוא מגלה כי האגרת הנ"ל מכוונת היתה נגד השבתאים ומצדד בחום ברבני אשכנז – הלוחמים הקנאים בסכנה השבתאית.

נראה, כי לאגרת זו מתכוון ר' ברוך מארץ יון כשנתיים אחר-כך באחד ממכתביו אל יעב"ץ. ברצותו לציין לשבח את העמידה בפרץ של "גאוני רבני פולין" הוא מספר על אגרת "החרם" שפרסם ר' אברהם כהן מזמושץ'.

ידיעה מעניינת מאד נשארה לנו מאגרת אחרת של ר' ברוך היוני, המובאת במלואה ב"עדות ביעקב" נ"ו ע"ב, מיום ל"ו לספירה תקט"ו; הוא כותב לר' יעקב עמדין: "לא רק יחידי סגולה כ"א גם קהילות גדולות כגון חכמי ק"ק זאמושטש עיר מלאה חכמים וסופרים שבקשו ממני לתת מהודו דמר עליהם לשלוח להם ספרי". והתכוון ללא ספק לספרי הפולמוס של יעב"ץ נגד ר' יונתן והשבתאות בכלל.

עמדתו של ר' אברהם מתגלית גם מיחסו ל"לוחמים" אחרים. כידוע כתב ר' יונתן ספר, לנקות את עצמו מהאשמותיו של ר' יעקב עמדין, בשם "לוחות העדות". בשנת

1757 יצא דוד אוז נגדו בפולמוס חריף בו הוא מכנה את הספר הנ"ל בשם "לוחות האון". על כתב פלסטר זה, בשם "ספר שבירת לוחות האון" כתב ר' אברהם אגרת מלאה שבח.

בינתיים קרה "מעשה נורא בפודוליה" – כפי שקרא יעב"ץ לחוברת נגד חברי כת פראנק. בשנת 1757 התיר לפרנסי ד' הארצות להלחם בכל האמצעים בכל גידולי-הפרא של השבתאות, גם באמצעות מסירה "למלכות, להביאם לשרפה". מתוך האגרת אנו למדים כי היא באה כתשובה על שאלת "ר' אברהם כהן מזמושץ".

נראה, כי עוד באותה השנה הסיק מהעמדה הנ"ל ר' ברוך היוני את המסקנות המעשיות. באגרת מיוחדת ליעב"ץ הוא מודיע על השתדלותו אצל הכמורה הקתולית והמלך האדוק אגוסט השלישי, שכתוצאה ממנה השיג פסק דין של "כרת" נגד הפראנקיסטים, שניסו להימלט בתחבולת ההתנצרות. כן הוא מוסר, כי פסק זה שלח ל"רבנים המנהיגים" של לובלין, לבוב; "להרב הגאון נאמן דד"א מורנו אברהם כ"ץ נר"ו ולזמשט אב"ד דק"ק טרלי..."; וכן לשני רבנים מפודוליה. אפשר להניח שגם ר' אברהם עצמו השתדל אצל הכמורה והמלך נגד הפראנקים.

המסתורין של הקבלה שלא היה זר בזמושץ' לפני הופעת התנועה המשיחית. נהפוך הוא: היא הקימה מתוכה אישים עממיים, אשר נתחבבו על ההמונים הרחבים שהעטום מעטה אגדה בסיפורי נסים עממיים. תעודה מעניינת מאד על כך נשארה בס' תולדות אדם לר' אליהו בעל-שם: "...ושמעתי מהרב המופלג המפורסם מוהר"ר אהרן צבי הירש כ"ץ נאמן דארבע ארצות פולין שהמקובל ריב"ש (ר' יואל בעל שם) הנ"ל עשה בשנת ת"ח בעת הזעם, כשברחו רבים על הספינות והריקים רדפו אחריהם בספינות קטנות וכמעט שהשיגום, והמקובל הנ"ל היה אצלו וטבלא הנ"ל עם ציורים שניים הנ"ל, כי כבר היה מוכן הטבלא בידו, ותלה הטבלא על הספינה והלכה במרוצה נפלאה במאוד מאוד, ונתעלמה מעיני הריקים. וזה סיפר לי הרב החסיד בבירור גמור. וגם חתנו האלוף המרום הנ"ה החכם הכולל מהור"ר אורי מזאמשט בן הנ"ה מקובל ריב"ש ז"ל הנ"ל סיפר לי בשם אביו שכן היה הדבר".

הרב שמדובר עליו כאן אינו אלא "ר' צבי הירש מזמושץ", החתום על אחת מתעודות הועד של ד' ארצות משנת 16897. הוא מופיע כמאמין נלהב בסיפורי הפלאות על המקובל הגדול ר' יואל בעל שם (שכנראה היה בעצמו תושב זמושץ') אף התחתן בו, בנתנו את בתו לבנו לאשה. כי לאחר האסון הגדול של 1648 ובעקבות המהלומות שירדו אחריו, נפתחו הלבבות לחזון המיסטי המרגיע ובחיק ההזיות חיפשו את השלווה. זמושץ' היהודית לא יכלה שלא להיסחף בזרם המסתורין הכללי, לא ניצל מכך אף "נאמן דארבע ארצות פולין". ורק בעקבות מפח הנפש הגדול עם ההתפכחות לאחר התנועה המשיחית הגדולה, כשמסתורין

ושבתאיות חברו זה לזה, חברה זמושץ' הרבנית למחנה הקנאי הלוחם בגילויי המסתורין, המסוכנים ליהדות הרשמית של אותו זמן.

וכך שוקעת תקופת ועד ד' הארצות.

אמנם, רחוק מאד היה המצב ממצב של שלוה. עם-הארץ המוסת, כמורה, מתחרים לכללים, צבאות זרים שפשטו על המדינה – פגעו בגוף היהודי, פצעוהו ועינוהו ללא הפסק. אך תקופת הוועד תקופה גדולה היתה בהיסטוריה של יהודי פולין. גדולה בהתפתחות כלכלית, חברתית, תרבותית ורוחנית. זו היתה תקופה בסימן של יצירה, פעילות וגידול בכל השטחים.

ובפרק חיים סוער זה שימשה זמושץ' מזרז ממשי בחיי היהדות של ועד ד' הארצות. נוסף על הסקירה הנ"ל, נביא בזה דוגמא בולטת אחת.

בשנת 1753, ב-10 באוגוסט, נחתמה בירוסלב תעודה ממשלתית, שממנה אנו למדים את הפרטים הבאים: ב-20 ביולי בא "קזימיז" גרנובסקי מגרנוב, מושל המחוז ראדום, מפקד גדוד התותחנים המלכותי וכו'... ממונה מטעם אוצר המלוכה לקומיסר על הוועד בירוסלב" למקום הוועד ולא מצא שם איש מלבד "ראשי המדינה מפרעמסלא" וגם "בן-הברית-הישנה אברהם [בן] יוסף מליסא" הפרנס הראשי. ולא באו אחרים, כפי שכותב אותו "מפקד גדוד התותחנים" בלשון האדונים אשר לו, "גם לאחר שני כתבי המודעה שלי שנשלחו לזמושץ', אשר שם נמצאו, כנראה, לפי דברי הפרנס הנ"ל, כל המנהיגים היהודים". תוך נזיפה ואיומים הוא דוחה את ההתוועדות ל-10 בספטמבר אותה שנה, כדי שלא יטענו היהודים כי קצר הזמן להגשת החשבונות.

מה שמענין אותנו, בעיקר, הוא המקום שזמושץ' תופסת כאן: היא מרכז. בתקופה של משבר וקרע עם השלטונות, וכנראה היו קשיים כספיים בכיסוי סכום המסים המוטל, מתכנסים כל רבני הוועד המרכזי בקהילת זמושץ'.

שקיעת התקופה הגדולה הזו באה בשנות-שפל גדולות. נראה כי גם המצב הכלכלי התמוטט ובשטח התרבותי-רוחני הרעימו קולות הקרב בפולמוס השבתאות והפרנקיות. עוד מעט וועד ד' הארצות בטל, פולין נחלקת יבין כוחות זרים ויחד עם כל יהדות הארץ עוברת גם זמושץ' לתקופה חדשה בתולדותיה.

ז

גלי הרדיפות, השחיטות והמחנק הכלכלי מזה, והיאוש הקודר עם התבדות התקוות המשיחיות מזה- היכו את ההמונים הרחבים של היהדות בשממון וחוסר תקוה. מספר קטן באופן יחסי של בני עליה הוסיפו להתבצר בתוך חומת התלמוד והשקיפו

בעיני קנאים אל מעמקי החיים היהודיים, כדי למנוע הופעת ההתלהבות המיסטית בכל גילוי שהוא.

בסוף המאה ה-18 פרצה כשלהבת מתפשטת על פני כל היהדות של מזרח אירופה תנועה כבירה חדשה – החסידות. היא באה מצוידת במניעים פסיכולוגיים רבי-אונים והשתלטה על נפשות המונים. בראש וראשונה נתנה חיזוק ליהודי הפשוט וממנה שאב נחמה בתוך הימים השחורים והקודרים. היה בה הרבה מן האקסטזה הדתית המיסטית ומבחינה פסיכית – תופעה מפתיעה של התעלמות מן המציאות האפורה ויצירת עולם נעלה, שופע לבביות ואהבה. באמצעות פילוסופיה רגשית מסתורית, שה"צדיק" היה ממלא בה מקום חשוב יותר, עמד כל מאמין בקשר בלתי-אמצעי עם בוראו-אלוהיו ויכול היה להשיח את לבו לפניו. המחיצות העבות והמאיימות של כרכים עבים בספרות הדתית, נשרו ונפלו. אלוהים לא היה עוד בתוך ההלכה, כי אם בזמר, בתפילה, באמונה.

הגל הגדול אשר שטף-עבר על פני ישובי היהודים הגיע גם עד זמושץ' העיר. מסורת רבנית מפוארת כשל קהילה זו לא יכלה אף היא לעמוד בפני העצמה של התנועה החדשה. ורוחות חדשים החלו לנשב. הונח אז היסוד לזמושץ' החסידית – זה חלק הישוב היהודי בה, אשר היה לגוון בולט בתמונה המגוונת של הקהילה.

אך לא ארכו ימי נצחונה של החסידות. מן הצפון, מליטא, הגיעה הכרזת המלחמה מוילנא העיר, מפי הגאון רבי אליהו. וזמושץ' הרבנית עיר קנאית היתה. רבניה, אנשי התלמוד המעמיקים, קנאים היו בשמרם על שלמות בנין הדת. ראינו אותם לעיל במלחמתם הבלתי-פשרנית עם השבתאות והגילויים השונים שהתפתחו מתוכה. אמנם אפשר לראות את מלחמת הרבנות הזמושצ'אית בחסידות כחלק בלתי נפרד בתום מסע המלחמה שמוצאו בוילנא ואשר נתן אותותיו בכל יישובי התפוצות. אין ספק, כי סיבה נוספת יש למצוא במסורת ההתנגדות למיסטיות, ובראש וראשונה – לשבתאות. ואין ספק כי יסודות אכסטטיים-מסתוריים עברו מהתנועה המשיחית הגדולה אל תורותיה של החסידות, יסודות הנעוצים בעבר רחוק הרבה יותר מהתנועה השבתאים בעצמה. אמנם מכריעה היא העובדה, כי בתורת החסידות לא היה כל זכר או רמז ליסוד משיחי בכלל, ומה גם לאישיות מיוחדת של המשיח. אך שומרי החומות הקנאים לא הבחינו בהבדל המכריע הזה ונרתעו מעצם ההנחה, כי ייתכן וקיים דמיון כלשהו או סמיכות פרשיות, התפתחות וגלגול בדפוסים אחרים. היהדות נכשלה פעם מתוך שלא התריעה בזמן על הסכנה; וברצותם למנוע את השנותה – יצאו חוצץ נגד הבשורה החדשה במלוא העצמה. וזמושץ' הרבנית רק המשיכה את מלחמתה. התנגדותה לחסידות היתה המשך טבעי להתנגדותה לשבתאות ולגילוייה.

בראשונה נוצחה בזמושץ' התנועה החדשה. קרוב לודאי כי נקטו נגד אלה שנהו אחריה בכל האמצעים החריפים שהורום מן המרכז הליטאי. ועם תום המהלומה הראשונה היתה זמושץ' שומרת מפני התנערות חדשה של החסידות. בני הכת נרדפו ויצרו סביבם אטמוספירה מחניקה. "צדיקים" – נאסרה כניסתם לעיר, ולעתים נעזרו לשם כך אף בשלטונות. והצביון של הקהילה נשאר "רבני".

אולם מצב עניינים זה הגיע לסופו. יתכן כי ההתפכחות של הקנאות הרבנית היא אשר החלישה את ההתנגדות הבלתי פשרנית, ויתכן כי הצביון המיוחד של הקהילה הזמושצ'אית הוא אשר היווה את הסיבה העיקרית. מה שהצליחו לעשות במאורגן בתוך הקהילה-האם, נבצר מלבצע בקהילות-הבנות. העיירות הקטנות שהקיפו את זמושץ' מלאו קול המונה של התנועה החדשה, אשר לאט לאט חדרה, אמנם בצנעה וללא רעש, גם לתוך זמושץ' עצמה. לימים הכירו במציאות הזו, וכיתות שונות של חסידים פתחו לעצמן "קלויזים" משלהן, ו"צדיקים" ביקרו במקום, וחסידים היו נוסעים בגלוי אל צדיקיהם. ואין פרץ ואין צווחה. בעיקר התגבשו שתי קבוצות גדולות, החסידים ה"בלזים" וחסידים "גור"; אלה האחרונים היו אופייניים ביותר לזמושץ'. חסידותם – חסידות "בעל-ביתית" היתה, ואף צידדו בזכות הלמדנות הרבה. כבר במחצית המאה התשע-עשרה לערך, החלה החסידות לקנות לה מקום קבע מוכר בתוך הקהילה הזמושצ'אית, ולא נמצאו עוררים על כך. ובשעה שבכל התפוצות שררה איבה גלויה בין "מתנגדים" ו"חסידים" שלעתים לא רחוקות לבשה צורת-מלחמה מכוערת, הנה בזמושץ' שרר השלום. "גם בדבר הזה תצטיין עדתנו – מעיד בן המקום – כי כל בניה אוהבי שלום ואחדות: החסידים לא יקנאו את המתנגדים והמתנגדים לא יצורו את החסידים".

אופייני מאד הדבר לקהילה הזמושצ'אית שלא היו תככים וריבות בין חלקיה השונים. לא היה זרם דתי, רוחני, תרבותי, אשר לא קלטה ממנו ולא ספגתהו לתוכה. אך היא לא ידעה משברים גדולים בעולם הרוח. הילוכה היה בנחת, ורבניה אשר גדולים היו, כמעט תמיד חרגו מתוך גבולות הלמדנות הקפדנית.

דמות טיפוסית ליהודי הרבני הגדול של זמושץ' אפשר למצוא בר' יעקב קרנץ הידוע בשם "המגיד מדובנא". הוא נולד בזעטל, פלך וילנא, בשנת 1740. בין י"ח היה כשעזב את עיר מולדתו ונסע למזריץ'. כאן הוא דורש דרשות בחוג ידידיו ומכריו. פרסומו גדל, והוא מתקבל ל"מגיד" באותה קהילה. לאחר ששהה זמן מה בז'ולקבקה, הוא עובר לקהילת דובנא (בה שהה שמונה-עשרה שנה), המקנה לו את שמו שנתפרסם בו: "המגיד מדובנא". אחר כך דרש בוולודבה אשר בפלך לובלין, בקאליש ואף בחלם, שהיתה קהילה חשובה מאד. לבסוף עבר לזמושץ', בשנת 1789, ועינג את הקהילה בדרשותיו הנפלאות במשך חמש-עשרה שנים תמימות, עד יום מותו ב-18 בדצמבר

1804. "כוח גדול מופלא היה לו להמציא משלים ודמיונו להסביר העניינים ומשלו כולם לקוחים מהליכות החיים וביותר מחיי אחינו בני ישראל בכל יום... עד כי יצא לו שם, ראש הדרשנים אבי ממשלי משלים בישראל". דבריו נדפסו רק לאחר מותו. ואין ספק, כי רבים מהמשלים והדרשות אשר הוצאו לאור ביזמתם של ר' בעריש פלהם תלמידו ובנו רבי יצחק קראנץ – בזמושץ' העיר נוצרו ונאמרו.

תאור אמנותי נפלא של דמות רב מזמושץ', השאיר לנו י. ל. פרץ בזכרונותיו, באישיותו של ר' משה וואהל (אשר בדמותו צייר את ר' זישה בסיפורו "ארבעה דורות ארבע מיתות"). גדול בתורה היה ומכובד מאד. הבריות יראו מפניו והיה מטיל את מרותו, מרות התורה, גם על ה"גבירים" ואדירי ההון שבבני הקהילה. אך יראה זו מהולה היתה בהערצה – ובאהבה. במידה שלא ויתר על כבודו – כבוד התורה – באותה מידה עצמה ידע להתקרב אל בני קהילתו ולדאוג להם. הוא ידע להבין לרוחות החדשות שהחלו לנשב ממערב אירופה ומעשה ושמע כי פלוני החסיד נידה בסתר את יעקב רייפמן המשכיל, וקם וביטל את הנידוי ובאה עליו רעה, על אותו חסיד; דמות גדולה, אך עממית מאד, רחבת לב ורחבת דעת כאחד.

אך כאן דלגנו כבר על תקופת זמן חשובה ועלינו לחזור אל דמות המשמשת חוליה מקשרת בין "הזמן הישן" לבין "העת החדשה", ההשכלה – הלא היא האישיות הדגולה ר' ישראל זמושץ'.

ר' ישראל זמושץ' היה "רב תורני גדול ומופלא בכל החכמות הלימודיות". נולד בבובריקי קרוב לשנת ת"ס. אך בעודו רק בשנים הוא עובר לעיר זמושץ' ובה הוא גדל ומתחנך. באווירה התרבותית העשירה נתפתחו כשרונותיו בכיוונים שונים והיה עוסק כל ימיו בתורה. ידיעה יקרה מאד השאיר לנו אב"ד של זמושץ' בהסכמתו לספר "נצח ישראל", בה הוא כותב, כי ר' ישראל עסק בהוראה כל ימי שבתו בעיר – מלמד היה בישיבת הקהל. לאט לאט נתפרסם ר' ישראל כאיש האשכולות. עודו צעיר לימים יצא שמו לפניו כבקי בחכמות חיצוניות, כשם שגדול היה בתלמוד וספרות הדת. בן שלושים ושבע היה כשר' יואל בעל שם מזמושץ' כתב את הסכמתו לספרו "נצח ישראל", ושם הוא מתארהו כאיש אשר תורה וחכמה חברו בו יחד (בין השאר הוא מתארהו גם כתוכן גדול): "עלה שמים וירד מים עד ים, מים התלמוד לים החכמות רמות ונעלות, גם הרבה פירושים וחידושים על ספר יסוד עולם להחכם הישראלי וכו' וכו'...".

בשנת ת"ק עזב ר' ישראל את עירו והלך לפרנקפורט. כאן הוא מדפיס את הספר "נצח ישראל". משם הלך לברלין והיה למורה גדול בחוגים רחבים. בין השאר למד אצלו משה מנדלסון מדסוי, אבי תנועת ההשכלה בישראל. אך ברלין לא היתה תחנתו האחרונה; הוא עזבה ובא לברודי וכאן נפטר ב"ז ניסן תקל"ב.

אולם עוד בהיותו בזמושץ' חיבר ספר, אשר לא זכה אמנם להדפיסו עד יום מותו, הלא הוא "ספר ארובות השמים". לפי ההגדרה בהקדמה ל"נצח ישראל" היה זה "חבור בחכמות הלימודיות, ההנדסה, הראיה והצללים והתכונה, הכל במופתים ברורים מראשו לסופו. אחד מהם לא נעדר".

אישים דגולים מרבני ישראל בתפוצותיו היו בקיאים לעתים קרובות מאד בחכמות החיצוניות ובמבחינה זו אפשר לראות את ר' ישראל כפרט מתוך כלל גדול. אך אין ספק, כי חותם מיוחד נתנה בו תרבותה המגוונת והנאורה של העיר והקהילה אשר בה חי ופעל. ובודאי גם תרם את תרומתו הוא ליצירת הצביון התרבותי המיוחד אשר לזמושץ' היהודית. למעלה משבעים שנה חי חיים פוריים ביצירה והוראה, מהן כארבעים שנה ישב בזמושץ', מקום גידולו ומקור יניקתו. ידוע, מה רבה השפעתו אשר השפיע על אבי ההשכלה האשכנזית, וכך תרמה זמושץ' באמצעות אחד מבניה הגדולים את תרומתה ליצירת התנועה הגדולה בראשיתה, באופן פעיל, עוד בטרם שבה וקיבלה ממנה השפעה סבילה, אף כי מפרה מאד. עם עזבו את העיר, חי ר' ישראל בקהילות רבות ופעל רבות. אך תמיד נשאר איש עירו והאל כה הונצח שמו בדברי ימי העם: ישראל זמושץ'.

וכך קרה, שכמאה שנה אחרי שעזב את העיר ר' ישראל, מורהו של מנדלסון בברלין, שבה ההשכלה כתנועה רוחנית, אל זמושץ'.

ח

במאה ה"ט לא עמדה קהילת זמושץ' היהודית במזל טוב; בשורת ההשכלה המרנינה לא הגיעה אליה, אלא לאחר שנים ארוכות של סבל תחת השלטון הריאקציוני של רוסיה.

קונגרס וינה פתח תקופה חדשה בהיסטוריה האנושית, בקברו יחד עם העוצמה הצבאית של צרפת גם את האידיאלים הנעלים אשר מהפכת צרפת הפריחה ברחבי העולם. ליהודים היה בכך סיום לתקופה של אשליות. הריאקציה הדתית בדמות בריתות קדושות והנסיגה החברתית-פוליטית התנקמו בראש וראשונה ביהודים. בכל רחבי אירופה הורעלה האווירה בשנאה ליהודים.

בתוך הקיסרות הרוסית הגדולה מצאו אז את עצמם, לא רק ההמונים של יהודי רוסיה, אלא מאות אלפי רבים מקהילות פולין אשר נצטרפו לגבולות הממלכה בתוקף החוזים בווינה, ובין השאר היתה גם הקהילה היהודית בזמושץ'. ושוב יכולים אנו לראות ברדיפות אשר רדף המושל המקומי את יהודי הקהילה, בבואה של הרדיפות על כל יהדות פולין.

רק זמן קצר לאחר הקונגרס הוינאי ירדה השואה על משפחות יהודיות רבות כידוע, זמושץ' עיר מבצר היתה ולא אחת הדפו חומותיה את האויבים המשערים עליה. מראשית קיומה מוקפת היתה מערכת הגנה מסובכת של חומות ותעלות מים, והנה החליטו שלטונות הצבא הרוסיים לחזק את המבצר ולהאדירו. לצורך זה לא נמנעו מלנשל משפחות רבות מאד אשר גורשו ממקומן ומקור קיומן. הבתים נהרסו לאחר שהוחרמו, כדי לבנות על חרבותיהן את כוחו של הצבא הכובש. רבעים שלמים נפגעו, והמנושלים הרבים, אשר נהרסו גם מבחינה כלכלית – נאלצו בחלקם להתיישב ב"עיר החדשה", המנותקת מהקהילה היהודית העיקרית והאחרים אף עזבו את עיר מולדתם ונדדו לחפש מקור-מחיה ומקום מגורים חדש.

זמן לא רב אחר כך ירדה שואה גדולה יותר בעקבות המרד הפולני משנת 1830. היה זה נסיון טראגי מאד של התקוממות ומלחמת שחרור. וטבעי הדבר, כי יהודי פולין תרמו את תרומתם בגופם וממונם למלחמה בכובש ובמדכא, כשם שעשו אחיהם בלהבות המהפכות באירופה של המאה הי"ט. המרד הזה דוכא באכזריות. המנצח המיט אף שואה כלכלית על פולין המתבוססת בדמיה, בהחרמות ונישולם וגזלות פשוטות.

בתוך סחף המפולת נגררו אף יהודי זמושץ'. עם הדיכוי הסופי של המרידה, ברחו רבים מן העיר על נפשם מאימת הנקמה. אך רבים מהם נהרסו מבחינה כלכלית. תפקידיהם במשק בעלי הרכוש והקרקעות הפולניים, מעמדם כסוחרים מתווכים וחוכרים – כל אלה ספגו מהלומות קשות עם התמוטטות הכלכלה הפולנית ורכושה. בעקבות ההתרוששות ירדה על הקהילה אימת המצוקה.

והנה קפץ עליה רוגזו של המושל. באחד הימים הודיע לקהילה, כי היא לא מילאה אחר פקודתו, אשר "בדה מלבו" לפי כותב הדברים מתקופה סמוכה – לפקוד את יהודי העיר ולהגיש לו את המפקד עד תאריך קבוע. כעונש על ה"חטא" עמד לגרש את כל יהודי העיר. כמה זמן תלויה היתה אימת הגירוש מעל לראשם של אלפי יהודי העיר – קשה לקבוע; רק ידוע, כי הגזירה נתבטלה. אך במקומה נגזר איסור על יהודים חדשים להיכנס לעיר, איסור שנמשך בודאי זמן מסוים שקשה לקבוע את אורכו.

נוסף על כל אלה ירד אסון מצד אחר לגמרי: מגפת חולירע פקדה את העיר ואכלה בכל פה בתושביה.

אין פלא, אם בעקות כל אלה בא תהליך של ירידה במספר האוכלוסיה היהודית עם התקרבות אל אמצע המאה הי"ט, תהליך זה לא נבלם גם בשלוש עשרות השנים שלאחר כך. רבים נדדו ועזבו, הקהילה נדלדלה מבחינה כלכלית, ותקופת מה מבודדת היתה ולא קלטה לתוכה אנשים חדשים, בניגוד לפריחה יחסית ותהליכי

הגידול וההתבססות לפני הקונגרס הוינאי, באה אחריו תקופה ממושכת של ירידה במספר והתדלדלות.

י. ל. פרץ השאיר לנו בזכרונותיו תיאור אמנותי של עלילה אשר העלילו על יהודי העיר ואשר איימה בחורבן כללי. מחצר הקסרקטיניים הגדולים נגנב אוצר הצבא. בתכנית מתוכננת מראש ובקפדנות, הטילו את האשמה על כמה יהודים. הם נאסרו ולאחר זמן נדהמה עדתם לשמוע, כי הם הודו ב"פשע". אין זאת, כי העינויים אשר עינם במצבר הסוהר, והאימים אשר הטילו בנפשם, הביאו אותם להודאה, אשר חזרו עליה אף בנוכחותו של רב העיר ר' משה וואהל, ויצא גזר דינם למות ואם כי האמת ידועה היתה, עמד הצבא על המשמר לבל תיוודע מחוץ לחומות, והשערים נסגרו בפני יוצאים. והבינו הכל כי לא לנפשות האסירים בלבד מתכוונים אלא לקהילה כולה: להטיל בה דופי כדי להצדיק מראש את הנגישות הבאות. ההתרגשות רבתה תוך הרגשת אזלת-יד וחוסר-אונים. אך כאן עמדה להם זכותו של אברהם מאניס, דמות עממית, אשר אף כי זקן היה, הצליח לעזוב את העיר ובידו כתב המתאר את כל הפרשה. התערבות חיצונית נמרצת חיסלה עד מהרה את כל העלילה. מהמרכז הגיעו הוראות נמרצות לשלטון הצבאי של זמושץ', האסירים שוחררו, הענין הושתק והיה כלא היה.

זמושץ' היהודית עמדה איתנה בכל אלה. נראה כי תהליך ההתרוששות והירידה במספר התושבים היהודיים, נפסק ברבע האחרון של המאה הי"ט והקהילה החלה להתנער. מעמדה כעיר ואם בישראל לא נתערער והיתה משמשת מרכז למספר רב של קהילות קטנות בעיירות אשר באותו אזור. מדי פעם בפעם אף נחלצה לעזרת אחת הקהילות-הבנות. והנה דוגמה אחת: ביום ה', כ"ה באלול, 1878, נפלה דליקה גדולה בבתי היהודים בקראסניסטב. ב"המליץ" אותה שנה מספר דוד שיפמן כי יהודי זמושץ' אספו מצרכי אוכל, בגדים ושאר צרכי נפש – כדי משא שתי עגלות – וכן תרומות כסף מזומן, ושלחו לעזרת אחיהם הנפגעים. "מי יתן - הוא מסיים בפאתוס האופייני לו – וכך יעשו גם ביתר הערים מסביב, וביחוד עדת לובלין רוכלת ערים. ישלם ה' כפעלם לבני זמושטש ויכתבם ויחתמם בספר חיים טובים..."

ב"משא זמושץ'" הנ"ל מתלונן דוד שיפמן על הירידה המוסרית שחלה במוסדות הציבוריים של הקהילה; הוא מסביר ירידה זו בסבל שנגרם על ידי הרדיפות והנגישות. מתוך ההשוואה שהוא מעביר בין המוסדות שבזמנו – לאחר אמצע המאה הי"ט – לבין דורות העבר, ברור, כי הם היו קיימים זמן ארוך מאד לפניו, וייתכן שראשיתם נעוצה בעבר הרחוק, בזמן ייסודה של הקהילה במאה הי"ז.

ואלה המוסדות שהוא מונה:

א) "חברה קדושה" – בשצף קצף מתנפל המשכיל על "ההדיוטות" אשר השתלטו על חברה זו ותפשו מקומם של אנשים מפוארים אשר כיהנו בה בעבר. קיים, לדבריו, חוסר סדר רב. אין עושים מעשה-צדקה, מפקיעים את שער הקבורה, ועל הכל – אין הם מביאים לפני הציבור הרחב את הדו"ח הכספי מדי שנה בשנה.

ב) "חברת תלמוד תורה" – בסיס קיומה הכללי בא לה מתרומות העולים-לתורה בחג השבועות, בשבת בראשית ובימים הנוראים; "והעם מרבים להביא". ההתנדבות העממית בממון, איפשרה את קיומה בכבוד. תפקידה היה, בעיקר, ניהול ה"תלמוד-תורה" שבעיר, מקום לימוד לבני נעורים רבים, בני הקהילה עצמה ובני ה"בנות" אשר שמעו את שמע אנשי תורתה. אף חברה זו נאשמת בהזנחת תפקידה, בחוסר פיקוח מספיק על המוסד הנתון ברשותה, ברשלנות בהנהלה הכספית, וכן בהאשמה החוזרת של אי מסירת דו"ח כספי לציבור.

ג) "חברת תיקון ספרים" – הממון של חברה זו בא מתרומות בודדות של בעלי יכולת וכן מהתנדבות עממית רחבה. תפקידה – תפקיד נכבד היה: לנהל את הספרים של בית המדרש העירוני. ספריה זו, שהיתה בבעלות הכלל, רכוש יקר מאד היתה לציבור היהודי הזמושצ'אי. למעלה מארבעת אלפי כרכים נמצאו בה. רובם ספרי דת, אך נמצאו גם ספרי מחשבה בשפע וגם ספרים חיצוניים לא נעדרו – מכל אשר יצרה הרוח היהודית בכל הדורות והזמנים. ומשרבו המבקרים והלומדים בה, היתה הספריה למרכז תרבותי רב-חשיבות, אשר בו ינקו צעירים ובאים בימים ממקורותיה העשירים של תרבות האומה. ולא יפלא כי ספריה זו היתה גם כאבן שואבת לשואפי דעת רבים בקהילות הבנות שמסביב לעיר. טבעי היה, איפוא, כי ימצא גוף ציבורי מיוחד שתפקידו יהיו: לדאוג לשלמות הספרים, לכריכתם בשעת הצורך, וכן לשקול על הגדלת הספריה והעשרתה בספרים חדשים. שיפמן מאשים חברה זו בחוסר פיקוח מספיק ובהזנחה שהביאה לתהליך של הקטנת מספר הספרים בספריה.

ד) "חברת ש"ס" – כאן רואה המבקר את הירידה המוסרית-תרבותית הגדולה ביותר. אמנם, ישנם בה חברים רבים, אך בניגוד לגדולי התורה בעבר חברו בה כעת גבירים אדירי-ממון, לא למען כבוד התורה כי אם למען ינחלו כבוד הם עצמם. מכל העבר המפואר נשארה אך סעודת ליל טבת עם סיום הש"ס, המתקיימת בבית אחד החברים. איסוף הכספים נמשך והולך, אך אין הוא ממלא את שליחותו: ספרים אינם נקנים, שכר למורה בציבור איננו נתן ודו"ח כספי לציבור מדי שנה בשנה – אינו נמסר.

אף כי יש להניח, כי יש אמת בביקורת הקטלנית של המשכיל הזמושצ'אי על מוסדות קהילתו, אין להסיק מסקנות נמהרות; אין ספק, כי בה במידה שהעבר נראה לו שלם בתכלית השלמות, באותה מידה עצמה ראה ראייה מוגזמת את מומי ההווה,

כדרך המשכילים החדשים בכלל. אופייני ביותר, כי ההתקפה הנמרצת ביותר מצדו באה על חוסר "מקווה" בתוך תחומי העיר, שכתוצאה מכך קרו כמה מקרים לא נעימים לבנות ישראל אשר יצאו הרחק מחוץ לעיר, ונגרם להן פחד. הקורא את דבריו מקבל את הרושם – שאינו בלתי מוצדק לחלוטין – כי כל התקפתו לא באה על מוסדות הציבור בכללם אלא כדי להסתער במלוא כוחו על "בעיית המקוה", ושם זה פנה אל אר"ז ל"שחר מוסר" את בני "עיר מולדתו".

אלכסנדר צדרבוים, יליד זמושץ', אשר היה לעורך "המליץ", קיבל את "יצירתו" של דוד שיפמן והדפיסה בכתב העת שלו. ובסוף ה"משא" העיר הערת עורך: הוא הביע את תקוותו, כי הרוח הנרדמת של עיר מולדתו – כלשונו – תשוב ותתעורר שנית כבימי קדם.

ואין ספק כי עם שוך סערת הצרות התנערה הקהילה גם מהעזובה בשטח המוסדות הציבוריים. וראוי להעריך הערכה נכונה את המספר הרב והמגוון של מוסדות ציבור אשר היו קיימים בזמושץ'. בראש וראשונה הם מעידים על כושר ארגון ודאגה לצרכי הכלל. הפרדת הרשויות ודאי סייעה ליעילות העבודה. באים לידי גילוי עושר של חיי-ציבור, רצון התנדבות עממי, עירות וטיפוח התרבות וחיי החברה. כי החברות המנויות לעיל הן רק מעטות מרבות אחרות, והן נוגעות מצדדים שונים בחיי הדת והרוח, ברב או במעט. אך דוד שיפמן עצמו מונה חברות רבות שתפקידיהן היו סוציאליים בעיקרן – אף כי הוא ממעט בדברים עליהן ומבליען בביקורת כללית על ירידה והזנחה. לנו חשובות הן, לפחות, באותה מידה כחברות המנויות לעיל:

ה) "חברת סנדק" – מתפקידה היה לדאוג לכל יולדת, כעניה כעשירה, ובשעת הצורך באה דאגה זו לידי ביטוי לא רק בטיפול כי אם אף בממון. למשפחות חסרות אמצעים היתה החברה מספקת את ההוצאות לטקס "ברית-מילה", שנחוג ברוב עם בקהילת זמושץ'.

ו) "חברת תהילים" – חברה זו מיוחדת במינה היתה מבחינה סוציאלית דווקא. מלמדי תינוקות, ה"רביים" של חדרים – בית החינוך לילד היהודי – משנזדקנו ונטלה פרנסתם מהם, מצאו את מקומם ב"חברת תהילים" והשתכרו לקיומם מהתשלומים ששילמו בעד תפילותיהם ואמירת מזמורי-תהלים בחלות אדם או בלכתו למנוחתו האחרונה.

ז) "חברת נושאי מיטה" – נוצרה לכבוד המת, ובעיקר המת הדל, אשר מעטו יודעו בחייו.

ח) "חברת מלביש ערומים" – דואגת היתה לבגד לכל הזקוק לו בין עניי העיר, ובעיקר בשביל הנערים אשר צמאה נפשם לתורה ובאו לת"ת של הקהילה. מדי פעם

בפעם היו נערכים אוספי בגדים, מלבד התרומות השוטפות לחברה ומלבד ההתנדבות בכסף.

ט) "חברת ביקור חולים" – מוסד זה נפלא בפעולתו ובעממיותו. מתפקידו היה לדאוג לכל חולה יהודי, כעשיר וכעני. דוד שיפמן יודע לספר לנו על שני מטפלים מומחים שהיו נשלחים – ללא כל תשלום מצד הנצרך – לכל חולה, לסעדו במחלתו. לימים התפתח מוסד חדש ופעולתו הסתעפה מאד לכל שטחי הצרכים אשר יזדקק להם האדם החולה; הכוונה ל"חברת לינת הצדק". היתה זו חברה פרטית, שהתקיימה על תשלומי מס-חבר של חבריה. תפקידה היה להמציא עזרה רפואית לכל הנצרכים. היא עמדה בקשר עם רופאים ושני בתי המרקחת העירוניים. על פי פתקא ממנה קיבל החולה עזרת רופא בהנחה או חינם אין כסף, הדבר היה תלוי במצבו הכלכלי. והוא הדין בסמי-מרפא מבתי-המרקחת. כמו כן היו מחלקים כלים לשימוש רפואי, חלף ערבון. פונקציות אלה הפכו את המוסד לבעל חשיבות ממדרגה ראשונה. היתה בו דמות של "קופת חולים" עממית, אשר הכל נהנו ממנה, ללא כל חובות. בידי משלמי המסים נמצאו רק זריות ההנהלה; באסיפת חברים חד-שנתית נבחר הועד המנהל שהיה אחראי לפעולתה למשך השנה הקרובה.

אולם עוד עלינו להשלים את רשימת המוסדות שמביא דוד שיפמן:

י) "בית החולים". זהו המוסד היחיד ששיפמן המשכיל מלא תהילתו. לפי דבריו, נוסד למעלה ממאה שנה לפני כתבו את דבריו, כלומר במחצית השניה של המאה ה"ח. יסד אותו ר' סנדר "בן הד"ר המפואר ר' בעריש". בשנים ספורות שלפני כתיבת "משא זמושץ" תמך בו הגביר יהושע מרגליות, שהשקיע בו ממון רב והפכו לבית חולים "מודרני". הגביר התומך מת בשנת 1887.

והנה דווקא מוסד זה לא החזיק מעמד. למעלה ממאה שנה מלאה הקהילה הזמושצ'אית אחד מתפקידיה החשובים ביותר בהחזיקה את בית החולים. אולם קשיים תקציביים היו בעוכריו של המפעל; הוא פסק מלהתקיים ובנייני-הפאר אשר נבנו היו לשימוש אכסניה למוסד חדש, רב חשיבות.

ובכל אלה יחד נשא מוסד-הקהילה הנבחר, שעמד בראש זמושץ' היהודית מוסד זה – ראשיתו נעוצה בימיה הראשונים של הקהילה, בתקופת הפאר של ועד הארצות, והתקיים עד הכיבוש הנאצי. עם תחייתה של פולין העצמאית לאחר מלחמת העולם הראשונה כשנקבע חוק הקהילות, הסטאטוס הרשמי שלהן ודרך הבחירות, עמדו בזמושץ' 25 איש בראש היהודים: עשרה ב"שלטון" וחמישה-עשר ב"מועצה". האחרונים היו מוסד דן ומחליט, ואילו הראשונים – מוסד מבצע. הם נבחרו בבחירות כלליות. זכות-בחירה אקטיבית ניתנה לכל אדם מבין עשרים וחמש ומעלה, ופסיבית – מבין שלושים ומעלה. ההצבעה היתה בעד רשימות. ועד הקהילה בוחר

ברב העיר. מטיל היה מסים לפי הערכה, וכן מס-שחיטה מיוחד. בבעלותו הישירה של הועד היה בית הכנסת העירוני הגדול, עתיק היומין ורב הפאר, מקום תפילה ועצרות-עם להמוני יהודי העיר; וכן בית-המדרש.

כל הפעולות הרחבות חייבו הוצאות לא קטנות. לפי עדותו של דוד שיפמן היתה הקהילה הזמושצ'אית מוציאה עשרת אלפים רובל לשנה – סכום יחסי גדול מאד, בעיקר אם נניח, כי אין הוא כולל הרבה תרומות והתנדבויות עממיות רחבות.

כמו בשטחי החיים האחרים, היתה התקדמות מתמדת אף במוסדות הציבוריים; כבר ראינו ב"חברת לינת הצדק" דוגמא של מוסד פרטי ששירת את הציבור. מוסדות כאלה התרבו בצד המוסדות של הקהילה ושרתו בנאמנות את הכלל, בשטחים שונים. מהם יש לציין בעיקר:

"חברת גמילות חסד" – היא התקיימה על תשלומי מס חבר. היתה נותנת "גמילות חסדים" בסכומים קטנים לכושלים שהיו מחזירים את חובם בתשלומים קטנים לשיעורים וללא ריבית.

מן המוסדות הכלכליים חשובים היו בעיקר שניים:

1) "קופה קואופרטיבית לקרדיט הדדי" – בנק, שהונו היסודי בא לו מתשלומי חבר. עם בקשה להיכנס כחבר לבנק, הכניס אדם סכום ידוע שהקנה לו את הזכות לקבל הלוואה העולה עליו פי עשרה, ותשלומה היה בריבית קטנה באופן ניכר מהריבית הנהוגה בשוק הכספים. החבר נתקבל לפי החלטת הועד. אסיפה כללית של החברים, שנתכנסה אחת לשנה, בחרה במועצה ובהנהלה. עזיבה של חבר והחזרת השקעתו דרשה אישור של אסיפה כללית. המוסד עסק בכל עסקי בנק להגדלת מחזור כספיו והונו. על גובה הקרדיט שניתן על ידו במקרים שונים, החליטו הועד והנהלה. היה זה מוסד עממי מאד, שמילא תפקיד חשוב בשדרות רחבות של בני הקהילה.

2) "בנק לסוחרים" – מוסד כלכלי עשיר ויציב מאד, אך בניגוד לקודם נטול היה כל צביון עממי וקיים היה רק בשביל הסוחרים הגדולים. אף הוא היה מיוסד על חברות שנקנתה ע"י השקעה – אך זו גדולה היתה מיכולתו הממוצעת של בן המעמד הבינוני. אמנם, ההנהלה היתה נבחרת באסיפת חברים כללית ושנתית – אך למעשה שלטו בבנק זה העשירים שלטון תקיפים בלתי מוגבל.

לבסוף נזכיר עוד את ה"טא"ז" (T.O.Z.) – "חברה לשמירת הבריאות": תפקידה היה לשמור על הבריאות, בעיקר של ילדי השכבות העניות. ממונו בא לו בעיקר מקשריו עם המרכז בורשה, וכן מתרומות גדולות ומיעוטו – מתשלומי חבר. הוא שירת את ילדי העניים בשירותים חיוניים ביותר, כגון טיפול חשמלי, ארגון קייטנות לילדים.

בקהילה תוססת כקהילת זמושץ' מרובה היתה האחריות שנפלה על המוסד הנבחר שעמד בראשה. עם מיגור השלטון הרוסי טואטאו בבת אחת כל התקיפים, האמידים

המתבוללים למיניהם, ששלטו בקהילה בכוח הונם וקשריהם עם האדמיניסטרציה הרוסית התאבה לבצע ושוחד. חוק הקהילות נתן את רשות הדיבור להמונים היהודים הרחבים. וקהילת זמושץ' היתה לקהילה עממית ומוסדותיה נבחרו בבחירות דמוקראטיות – וקמה משאלת לבו של שיפמן המשכיל אשר ראה את עירו נתונה בידי אלמנטים תקיפים משתלטים. ההשפעה היתה בידי "אגודת ישראל", מול רשימת "המתקדמים" למיניהם.

כאן אנו מזכירים כבר מונחים חברתיים חדשים. "מתקדמים" בזמושץ', מה פירושם? עלינו לסקור תחילה את תולדות התנועה החדשה – תנועת ההשכלה – בעירנו, שתאפשר לנו גם סקירה על מוסדות התרבות הרבים שהתפתחו בעקבותיה.

ט

תנועת ההשכלה בזמושץ' היתה מיוחדת במינה בהתעוררה.

"בזמושץ' תפשה ההשכלה עמדות חשובות לפני שקרה הדבר בערים ועיירות פולניות אחרות, והחשוב הוא, כי היא תפשה אותם בשקט ובצנעה, כמו צמחה ועלתה מבפנים, בלי עזרת התפרצות של רעיונות חיצוניים – כך שההשכלה הזמושצ'אית לא היתה צריכה לנהל מלחמות סוערות. בדרך טבעית, ללא כל התנגשויות רציניות, נתמזגו בזמושץ' תורה וחכמה, מסורת דתית וזרמים עולמיים חדשים..."

אכן, התכונה החשובה ביותר היתה – צמיחת התנועה מבפנים. בסקירה הקצרה שלנו על דמויות בזמושץ', יכולנו לראות כיצד מתעוררת הרוח החדשה מאליה, וציצי מדע חילוני נובטים בתוך שדה הלמדנות הדתית. עוד ר' יעקב קרנץ, המגיד מדובנא, עמד בקשר עם הגאון מוילנא וכמוהו אהב את חכמת החשבון וההנדסה. ראינו כיצד ר' ישראל זמושץ' הרבה דעת בשטחים שונים של לימודי החול. ור' משה וואהל, הטיפוס הנהדר שהונצח בזכרונותיו של י. ל. פרץ, בקי היה, אמנם, בש"ס ופוסקים וידעם בעל פה, אך גם קרא את "מסתרי פריז" לקלמן שולמן.

אין ספק, כי זמושץ' ספגה הרבה מן הרוח החדשה בשנים 1772-1809, כשנספחה לגבול גליציה האוסטרית. אותן השנים נראו שם ניצנים ראשונים של ההשכלה אשר נדדה ופשטה בדרך מזרחה ממקורה באשכנז. היתה זו התקופה שקדמה לברקו ורעמיו של ארטור, אשר יצא להכות בלשונו השנונה את החסידות בעיקר; ראשית ההשכלה הגליצאית היתה בנחת והתבטאה בחיקוייו של זאב בוכנר ליצירות ימי הביניים שלנו ובשיריו הנאים של דב גינצבורג. לימים תרם תרומה חשובה להשכלה הגליצאית אריה לייב קינדרפריינד, אשר נולד בזמושץ' בשנת 1788 (מת ב-1837) וחי בגליציה; אפשר לא מקרה הוא כי השורות היפות ביותר בספר שיריו (שהופיע

בלבוב, 1834) הן עלה משירה "תהילה לאלוהים" ו"אל נפשי" שנימה רליגיוזית עמוקה זעה בהן.

זמושץ' הקימה הרבה אישים, מהם בולטים יותר ומהם בולטים פחות, מטיפוסי משכילים-עממיים אשר בפעולותיהם ויצירתם משתקפת רוח פעילה, תוססת ומחפשת. תולדותיהם ותיאור חייהם הן נקודות האחיזה ללימוד האווירה המיוחדת במינה שנוצרה בעיר, ושימשה קרקע גידול ליוצרים ובונים חשובים בשדה תרבותנו וספרותנו. גלריה מפוארת זו עדיין מחכה לגואלה ומתארה המחונן, אשר יצייר באור הנכון קהילה זו מישראל שהקימה בנים אלה לעמה. כמה נסיונות נעשו כבר, אף כי רחוקים הם משלמות. אוצר בלום של דמויות ותמונות-הווי אפשר למצוא בזכרונותיו, הכתובים באמנות רבה, של י. ל. פרץ. אך במסגרת החיבור שלנו, שתפקידו לתת בקווים יסודיים את תולדות הקהילה, אפשר יהיה לעמוד רק על הצדדים הבולטים ביותר בהשכלה הזמושצ'אית ובהתפתחותה ועל אישים מרכזיים ביותר.

פרץ עצמו עמד על אופיה המיוחד של ההשכלה בעיר מולדתו. "בין כה ובין כה – כותב הוא בזכרונותיו – ואצלנו – עולה ומבעבעת שוב... ההשכלה! "מבעבעת"- משום שאצלנו, בפריס הקטנה, לא יהיה אנוש פרוצס זה ועליית חום לא תהיה. ויבוא יום, יום ששי בהיר ונאה, ואני וחברי יחזקאל נופיע פתאום ברחוב, ליד שורת המוסכים, לבושי אפודות ב"נוסח אשכנזי"; יבוא יום וחברי יצחק'ל יכנס לפרוגימנזיום אשר יפתח באותו זמן, למעשי משובה כנגד ההשכלה לא יגיעו הדברים... פרוצס ההשכלה יעבור, ככל האפשר, בשקט. חבלי לידה קשים לא יהיו, בת השמים לא תינטל במלקחים, ראשה אינה גדול כל כך, והולד איננו עוד ראשון לולדות...".

בדור אחד לפני כן כותב דוד שיפמן ב"משא זמושץ'" שלו: גם בדבר הזה תצטיין עדתנו, כי כל בניה אוהבי שלום ואחדות: החסידים לא יקנאו את המתנגדים והמתנגדים לא יצורו את החסידים, ושניהם לא יתקוטטו במשכילים, ואלה האחרונים לא יתחרו בשנים הראשונים. בני החסידים והאורתודוכסים ונכסיהם יבקרו את הפראגימנזיום ולא יפחדו, כי יאבדו חלילה דרך אמונה.

תכונה מיוחדת זו של דרך עלותה של ההשכלה בזמושץ' לא תובן לנו כל צרכה אם לא נשים לב לאופן אשר בו כבשה לה את דרכה במקומות אחרים. דרכה האופיינית ביותר דרך השתערוות היתה ודגלה – דגל קרב. אפשר והמיוחד שבה היה יותר בעקירת הישן מאשר בהבאת החדש. לכל אשר הגיעה, משם עלה קול ענות המלחמה. וההתנגשות היתה עם שני המחנות הדתיים, מחנה המתנגדים ומחנה

החסידים כאחד. ולא אחת חרגה ההיאבקות מהמסגרת של מאבק אידיאות ועבר לאמצעים חריפים ובלתי נאים כל עיקר.

גם אחרי שזמושץ' עברה לשטח השלטון הרוסי אחר הקונגרס הוינאי, נשארה קרובה מאד למרכז ההשכלה הגליצאית, כעיירת גבול. ובתנועתה של ההשכלה מגרמניה לגליציה מזרחה לא ייפלא אם זמושץ' היהודית תקדים לקבל את השפעתה מקהילות אחרות. דוד שיפמן תובע לה את זכות-הבכורה על כל קהילות פולין: "ומי כזאמושטש בכל ערי פולין אשר יצאה ראשונה בעקבות חכמי ברלין מימי רמ"ד (ר' משה דסוי, הוא משה מנדלסון, אבי ההשכלה בברלין, הערת המחבר), לבקש השכלה ולקנות דעה רחבה בשפת קדשנו ובלשונות וחכמות חיצוניות". ואילו פרץ יותר מתון ממנו: "הניצנים נראו בארץ" – הנץ ציץ על אדמת פולין... וצמח חדש כי יציץ ופרח, הרי הזכות המלאה לבכורים (מחוץ לורשה, כמובן) לזמושץ' העיר".

ולמהותה של ההשכלה הזמושצ'אית בראשיתה – לא ניטיב לעשות אשר להביא את דבריו של פרץ:

"ההשכלה, לכשתופיע ברחובנו, תהיה נקיה אצלנו מגוונים של התבוללות. אפשר שעמוד-השחר עולה על שמינו, אפשר שהצדק לגולדפדן, הדופק על תריסי-החלונות ומכריז: כבר האיר היום! הגיעה השעה, הגיע הצורך לצאת אל הרחוב. ואולם ברחוב אין אומות-העולם ממתינות לנו. ועל טיולים בשליבת-זרוע ועל מקהלות משותפות אין עדיין מקום לדבר אצלנו..."

"פריז הקטנה, עולם מיוחד הוא, עולם מובדל לעצמו בהחלט.

"אף על דעת איש לא יעלה הרעיון להתבולל במי-שהוא, ואין אף במי להתבולל". אין ספק כי מתון מאד היה אופיה של ההשכלה בזמושץ'; דבר זה עולה אלינו ממקורות רבים ומעדויות בני דור. אך אל לנו לשכוח כי הדברים מכוונים להשכלה בתקופת השלטון הרוסי. ראינו לעיל שבזמן מסוים היו התנגשויות קשות מאד בין המתנגדים לחסידים. ונראה, כי בתקופה האוסטרית לא קלה היתה דרכה של ההשכלה אל הרחוב היהודי בזמושץ'. הנה מה שכותב ד"ר שאצקי על התקופה של 1772-1809: "על העיר עברה מהפכה רוחנית עמוקה. הקשר עם העולם החיצוני השיב רוח חדשה בעיר הקופאת על שמריה אשר חיתה עם ה"שיריים" של הגדלות הקדומה. המלחמות בין החסידים וה"מתנגדים" בין משכילים למתנגדיהם, היו בזמושץ', באופן יחסי, הרבה יותר מחודדות וחריפות מאשר בערים אחרות כיוצא בה. מוצאים בקשר לזה רמזים בהרבה ספרי-דרש מאותו הזמן, ובסיפורים של מגידים נודדים ודרשנים... והסער לקראת העולם מתבטא קודם כל בלימוד מדיצינה. מוצאים יהודים זמושצ'אים בפקולטות למדיצינה אשר בפדואה, פרנקפורט ע"נ אודר, למברג ואפילו מונפליה. חלק מהם חזרו אח"כ לביתם..." אך בהערכה

היסטורית יש לראות את הקו המתון והמיוחד של ההשכלה הזמושצ'אית, ובפרספקטיבה זו יהפכו האירועים בתקופה האוסטרית לאפיזודות חולפות אשר תרמו אך במעט לעיצוב דמותה הסופית של ההשכלה המקומית. ופרספקטיבה זו חסרה, דומני, במאמר הנ"ל של שאצקי. על כל פנים ודאי הוא כי ההשכלה אשר היתה לה השפעה על פרץ – ובזה מעונין כותב המאמר – אינה זו "הלוחמת" מתקופת האוסטרים.

2

אנו יכולים להבחין בשלוש בנות-תקופה בהתפתחות ההשכלה בזמושץ'. במחצית הראשונה של המאה הי"ט החלו להופיע בקהילה אישים בולטים מהתנועה התרבותית החדשה. דבר רגיל היה זה, כי יתארגנו בחוג מיוחד אשר טיפח בקרבו כל אותם יסודות חדשים שהעשירו לימים את תרבותה של העיר; "מרכז" מסוג זה היה בית משפחת צדרבוים.

אבי המשפחה, ר' יוסף צדרבוים, יכול לסמל באישיותו את צביון הרוח החדשה ואת הטיפוס ששימש לה נושא. הוא למד מכל וכל והיה "בקי" בכל שבע החכמות. מעידים עליו כי רבו ידיעותיו בתלמוד ובתנ"ך, בפילוסופיה ובדקדוק; נהירים היו לו שבילי "חכמת השיעור" וחשבון יסודי העיבור, וידען היה ב"מליצה" – כלומר בשירה העברית, הישנה והחדשה; אך גם בספרות גרמנית היה בר-סמכא, וידו מצאה לו בבעיות האמנות בכלל. ובעיקר הפתיע "בשפתו הצחה ולוקחת לבבות בלשון עבר".

דוד שיפמן – שממשאו אנו שואבים ידיעות אלה – יודע גם לספר על חוג האישים אשר התרכז סביב ר' יוסף צדרבוים: ר' שלמה אטינגר הפעלתן ועדין הנפש; ר' הירש גליבטר, ובנו המהנדס ר' פייבל גליבטר – דמות עממית נפלאה שתיאורה נשאר לנו בזכרונותיו של פרץ. על ר' הירש מספר פרץ: "...מדקדק ו"בעל קריאה" שאין דוגמתו, רע לצדרבוים, לאייכנבוים ולשאר משכילי הדור ההוא... והוא אשר הביא אותי ואת חברי יצחק'ל נכדו, בנו של פ. ג., (הוא פייבל גליבטר הנ"ל) אל ה"מורה נבוכים". אנו בדקנו סתם בארונות הספרים ויפול לידינו ה"מורה נבוכים" דווקא והוא היה בשעת מעשה.... לא בשבילכם זה, קונדסים, לא לפי מוחכם! – אכן זה היה די בשבילנו, שלא נוציא את הספר מידינו ושנעמיד עצמנו אחר כך לפניו לשם מבחן". ומיד מוסיף פרץ ואומר: "בנו פ. ג. עולה עליו". ומכאן ואילך יחרוז מחרוזת של סיפורי-עם ואגדות שנרקמו סביב אישיותו של ר' פייבל והיו להם מהלכים בזמושץ' היהודית, כאשר פרץ בגר כבר וכתב את זכרונותיו; מתוכן מצטיירת לנו דמות אהודה, אשר נסלח לה דבר היותה "אפיקורסית", רבת ידיעות בשטחים רבים ומפלסת נתיבות חדשות לרוח העת החדשה. "ומכיוון שנצנץ הרהור זה במוחי, מיד הוא עולה לפני

בכל מראהו! ובתוכי ישתומם לבי: כמה ברור, כמה בולט הוא נראה לעיני! הנה הוא הולך... פה, ליד העגלה הוא. שקוע בהרהוריו. הנהו, מצרף, ודאי, לפ"קים או מחשב חשבונות סתם... גבותיו – הארוכות, הצהובות והדוקרות – יורדות לו על עיניו, מעולם לא ראיתי את עיניו ואיני יודע מה צבען... לא שהעלים אותן מעיני אנשי, אדם גלוי היה, גלוי לב וישר-דרך, אדם איתן!- רק על דמויות נערצות כותבים בחיבה כה עזה ועמוק. ואפשר, ראה בה פרץ התגלמות הרוח המיוחדת של אוירת התרבות אשר לעירו המתעוררת.

בין "בני הנעורים" שהתרכזו בבית ר' יוסף צדרבוים, היו עוד רבים אחרים, בתוכם שמשון בלוך (אשר שני חלקי ספרו "שבילי עולם" נכתבו בזמושץ') ואחיו שלמה בלוך. אך אין ספק כי הדמות המרכזית בחבורה היתה זו של יעקב אייכנבוים, וכעדות בן הדור: "ביניהם התנוסס לתפארה המליץ הנעלה והמהנדס הגדול מלומד בחכמות ובלשונות מ' יעקב אייכנבוים".

ממרחקים בא אייכנבוים לזמושץ'. הוא נולד לאביו משה ביום הכיפורים לתקנ"ז בעיירה הגליצאית קריסטיאנפוליה. עוד בילדותו הצטיין בחריפותו והפליא את כל יודעיו בבקיאותו בתורה, בתלמוד ואף בחשבון המספרים, אשר אביו הורה. כמנהג הימים ההם, רבו הקופצים עליו להתחתן בו ובסופו של דבר נלקח לבית עשיר ידוע, שנתן לו את בתו לאשה. צעיר מאד היה לימים, אך צמאונו לדעת גבר והלך ומשנודע לחותנו כי הוא "מציץ" מעבר לתחום הדתי, נבאש ריחו ואילצהו לתת גט פטורין לאשתו. הוא שב לביתו ובצמאות גדול התנפל על הלימודים החיצוניים בקנאות האופיינית לנער יהודי שעלה אז על דרך "ההשכלה".

תקופה שנייה – ומכריע – בחייו מתחילה בשנת תקע"ה – והוא כבן שמונה-עשרה שנה; אותה שנה הגיע לזמושץ' כדי לשאת אשה שנייה. בזמושץ' קבע אז את מקום מושבו הרב מטישביץ הסמוכה, ואייכנבוים נשא את בתו. כאן נפל לאוירה של התעוררות ובמהרה מצא את חוג האנשים הקרובים ללבו בבאי-ביתו של ר' יוסף צדרבוים. "והעיר זמושץ' מלאה חכמים משכילים ויארח לחברתם, וידיעותיו רבו מיום אל יום בהבנת המקרא, בחכמת הלשון, בהגיון ובמחקר וביותר בחכמת השעורים אשר למד בספרים כתובים בלשון אשכנזית...". כאן עשה גם את מעשהו ה"משכיל" האופייני: כדי להקל על עצמו את לימוד הגיאומטריה תרגם – בשנת תקע"ט – את אבקלידס מתרגום גרמני – לעברית.

זמושץ' לא היתה מקום מנוחתו לזמן ארוך. כדי למצוא את פרנסתו היה משכים לבתי ה"גבירים" להורות לבניהם מכל אשר ידע. הוא נדד בכרכים הגדולים ברוסיה הגדולה, היה באומן, במוהילב על הדנייסטר, באודיסה, שוב מוהליב וכו'... בשנת תר"ד נקרא להיות משגיח בבי"ס ממשלתי בקישינוב ושש שנים אחר כך נלקח אחר

כבוד להיות משגיח בית מדרש לרבנים בז'יטומיר. לאחר תקופה של עבודה מאומצת, חלה במחלה אשר מת בה, בכ' בטבת תרכ"ב, בעיר קיוב (שבא אליה להתרפא).

אך בכל הפרשה הסוערת הזו של חייו, לא היתה תקופה כה מכרעת וקובעת כשנות היותו בזמושץ' העיר. בשנים המעטות אשר מצא בה מנוחה, היתה לו האפשרות להרבות בלימודיו, לקלוט ידיעותיו ככל אשר איוותה נפשו ולהתעמק בבעיות אשר עניינו אותו. אין ספק, כי האווירה סייעה בידו; "בתוך עמו" ישב. וכאן הונחו היסודות באישיותו לא רק לאותו צד אשר בכא לגילוי בשנים מאוחרות יותר בכשרון ההוראה אשר לו ובעסקנותו התרבותית הברוכה; ודאי שגם עבודתו הספרותית ינקה משנות התפתחותו בזמושץ' העיר.

מצדו הוא תרם אייכנבוים לעיצוב דמות ההשכלה הזמושצ'אית. כי זמושץ' המשכילית לא ויתרה עליו ותבעה לעצמה זכות בעלות עליו. בני הדור ומספרי הקורות מונים וחוזרים ומונים אותו ברשימת המשכילים הזמושצ'אים. אין פלא, איפוא, כי בתוך חבורת בני הנעורים מבני הקהילה, שבן-הדור מונה כבאי ביתו של ר' יוסף צדרבוים, "התנוסס לתפארה" (כאמור לעיל) יעקב אייכנבוים.

דוד שיפמן היה אחד המשכילים הנמנים עם התקופה השנייה של ההשכלה הזמושצ'אית. כבר ניתנה לנו לעיל ההזדמנות להזכיר כמה וכמה פעמים את המשא אשר נשא על זמושץ', אישיה, מוסדותיה ותרבותה; משא זה שנתפרסם ב"המליץ" הנהו יצירה אופיינית מאד לרוח ההשכלה של אותו הדור. פרץ, ששנות ילדותו חלות אף הן בתוקפה זו, מספר בזכרונותיו: "היה היה אתנו איש, דוד שיפמן שמו, מי שהחזיק מחסן של טבק. בן שש הייתי, כשקניתי אצלו רבע ליטרה טבק תורכי, בארבעים וחמש פרוטות, דמי פורים שקיבלתי, והתחלתי לעשן... כשנתבטל המונופולין של טבק, שהיה בידי קרוננברג, פתח לו הלה חנות לעצמו ומדור נוסף קבע בה למכשירי כתיבה ולספרי השכלה. מלבד זה היה גם מורה ללשון הקודש".

אולם אין ספק, כי הדמות המרכזית בתקופה הנדונה של השכלת זמושץ' היא זו של יעקב רייפמן. הוא נולד בכפר לאגאוו, בפלך רדום בפולין, בשנת 1848 ומת בשצ'בששין בכ"ה בתשרי שנת 1895. אביו היה מלמד דרדקי ואצלו למד יעקב בנו בשש שנות חייו הראשונות. עד גילו ה-15 למד ש"ס ופוסקים מפי דיני אפטא, וביניהם מפי רבי מאיר חריף המפורסם. כבר אז נתגלו בו כשרונות אקלקטיים וכוח-זכרון חזק. מכאן ואילך היה לאוטודידקט וריכז אוצר ידיעות עשרי ורב-היקף במקצועות רבים ושונים, בלי עזרת מורים ומדריכים. תחנתו הבאה היה שצ'בששין. כאן התיישב ישיבת קבע ונשא את בתו של רבי יוסף מיימון. משוחרר מדאגות פרנסה, נפתחו לפניו בבית חותנו עולמות חדשים של עיון בנושאים חיצוניים שונים

ורחוקים. הם העניינים אשר התמסר להם ללמוד אולם מתוך צמאון דעת רב. לראשונה נפתחו לפניו שערי הפילוסופיה היהודית והוא התעמק באמונות ודעות, במורה נבוכים, בכוזרי, בספר מלחמות ה' לרלב"ג וכד', עד שכמעט ידעם בעל פה. אופייני מאד לדרך לימודו של רייפמן שקרב רחוקים, כי למד את השפה הגרמנית ואת הפילוסופיה שלה וחיבר עם זאת שירים בעברית ובגרמנית בספרו המכונה "אגרות תושיה ומזימה".

יעקב רייפמן נחשב לאחת הדמויות האופייניות של דורו בדרך כלל; במידה מסוימת מיזג בקרבו את תכונות ההשכלה המערבית מכאן וההשכלה המזרחית מכאן. יסודות של מחקר בחכמת ישראל דרים בכפיפה אחת עם נסיונות רומנטיים פיוטיים, וערכם ההיסטורי בתולדות ההשכלה והתפתחותה אינם בטלים על אף הפקפוקים, המוצדקים לעתים קרובות, בכל הנוגע לערכם המוחלט. היתה בו מסירות יוצאת מגדר הרגיל לתלמודו ויצירתו שהיא אופיינית רק לבני-עליה שרוח דור תוסס מוצאת בם את ביטויה. כהתמדתו בלימודים, כן רבה התמדתו במחקרו, שעם חטטנותם המופרזת לעתים קרובות וההגזמה היתרה בפרטים פעוטים, הם מגלים סבלנות בלתי מצויה החוברת למסירות לעיון וליצירות ההשכלה. הוא עמד בקשר עם גדולי מזרח ומערב והחליף מכתבים, בין השאר, עם רפפורט, גיגר, יוסט, לוצאטו, קירכהיים, זקש, גולדברג, שטינהיים וכד'. בידינו תשובה של יל"ג אל רייפמן אשר התלונן לפניו על שלא קיבל תשובה על מכתב קודם; התשובה חרוזה ואופיינית מאד להשכלת הדור: "כי באשר אפנה שם אראה רוחך / חופש חדרי תורה באור האבוקה / ...אך לא שכחתך, אחי, ומי ישכחך? / כמה יעקב רייפמן איכה בשוקא?".

כבר ציינו לעיל את אופייה המגוון מאד של עבודת חקירתו של רייפמן. הוא עסק בבת אחת בכמה נושאים שלא תמיד אפשר למצוא את הקשר הפנימי ביניהם. הוא ביאר תלמוד ואגדות, כתב תולדות וחכמים, הוציא את "הלכות גדולות", עסק בביקורת המקרא, ויחד עם זה – הרבה לכתוב על מוסר ועל פילוסופיה. רבים מאד מאמרי הביקורת שכתב ובספר אחד כינס, למשל, מאמרים על בן סירא וספר החסידים, בסדר תפילות ושאליות לרב אחאי גאון.

הספר המעניין אותנו ביותר הוא "מועדי ערב", שנדפס בוילנה בשנת 1863. בשער הספר צוין על ידי המחבר: "מחקרים שונים, אמר דבר מידי שבת לפנות ערב באוזני הבחורים אשר מזמושטש". אם כי מקום מושבו של רייפמן היה מחוץ לזמושץ', הרי כמשכיל אפשר לראותו כאחד מבניה; הרבה נטל ממנה ורבה יותר השפעתו על חוג משכיליה. שצ'בששין היתה אחת מן העיירות הקטנות, הבנות, אשר מסביב לזמושץ' האם. תקופה מסוימת ישב יעקב רייפמן בזמושץ' עצמה, כמורה בבית הגביר יהושע

מרגלית ועל תקופה זו מספר לנו פרץ קוריזו מענין ואופייני: כשבא רבי יעקב רייפמן העירה, נזדרז אחד מהחסידים והטיל חרם עליו, כך כאן עמד הרב דמתא, רבי משה וואהל, והכריז כי כל המחרים בלי ידיעתו – הוא עצמו מוטל בחרם.

גם בשבתו ב שצ'בששין הוסיף רייפמן ללמד את ילדי ישראל שנשלחו אליו מזמושץ' העיר, אך בעיקר הרביץ תורה בקרב חוג תלמידים מפרחי המשכילים שבאו מהעיר האם לשמוע את לקחו. בין באי ביתו היה גם י. ל. פרץ. בשבתות היה בא המורה אל זמושץ' ומתייחד עם תלמידיו על חורבות חומות העיר העתיקות, שנהרסו באולם הימים בעיונים שונים ואת שיחותיו אלה כינס אחר כך בספרו הנזכר למעלה. נחמן מיזל, בספרו הגדול ביידיש על פרץ, מביא עדות מעניינת מאד על רייפמן מפי בן זמושץ' שחי בזמנו ומסרה לפסח קפלן; בעדות זו נזכרות גם השיחות הנ"ל בשבתות בצד כמה עבודות מעניינות אחרות וכדאי להעתיקן: "ראיתי אותו לא פעם אחת בלבד. הוא לבש זשיפיצע ארוכה עם גרביים לבנים ונעליים פתוחות, ועל ראשו חבש כובע חסידי רחב. בעיר כינוהו "יענקלה רייפמן" ונחשב בחזקת טמא. בקצה העיר זמושץ' היה מבצר, ומזמנים קדומים נשארו חפירות עמוקות. לשם היה בא יעקב רייפמן עם תלמידיו – פרץ, גליבטר ושיפמן – ובמשך זמן ממושך היה משוחח עמם על תורה והשכלה. יעקב רייפמן היה יושב בביתו ימים שלמים ולומד וכותב. פרנסה נתנה במקצתם האשה ובמקצת תמכו בו המשכילים והתלמידים. כשהייתי בן 15 שנה, מת יעקב רייפמן. עודני זוכר כאילו היה זה היום, כיצד סבב תלמידו דויד שיפמן על החנויות וצעק: "יעקב אבינו לא מת" ותבע מהיהודים לסגור את החנויות לכבוד הנפטר הגדול. הרבה צעירים נסעו ל שצ'בששין ללוויה ואף אני גנבתי מאבי חצי רובל ונסעתי יחד אתם."

פרץ, אשר בנערותו היה מתלמידיו של יעקב רייפמן, לא הגה חיבה לרבו. דרכו של רייפמן בהשכלה היתה זרה לו והוא מאס בחטטנותו הרבה וביבושת מחקריו. אין ספק כי דבר זה קשור באכזבה הגדולה בדרכי ההשכלה הראשונים, שפרץ נתן לה ביטוי נמרץ כל כך ביצירותיו. וכך אנו מוצאים כי המצבה שהקים פרץ לרייפמן בזכרונותיו רחוקה מלגלות אהדה כלשהי או חיבה אליו: "את הרושם הקשה ביותר קובע בי יעקב רייפמן. אדם המוצא שיבושים בתנ"ך וראשי תיבות יותר מאשר ב"פרי מגדים" ואין הוא נוטל את ידיו מתוך כלי שנסדקה שפלתו ולובש טלית קטן... ואם מעט לי כל זה, הרי אני בא אליו באחד הימים, והוא איננו בבית, ואני מוצא פה ושם על השולחן פיסות נייר מתגוללות... חומר לתולדות עצמו.... אני מעיין ומוצא, שנולד האיש פעמיים, וכל פעם במזל רע... פעם אחת ביום כיפור, יום שבו כל דג במים מפרפר מאימה וכנסת ישראל מתמוגגת בדמעות, מלאה תשובה וחרטה. ובפעם השנייה, לידה קשה מזו, בתשעה באב, בשעה שכנסת ישראל מהלכת

קדורנית, והיא עטופה שחורים ומנהמת כיונה. אני עומד ומעיין בזה והנה הוא נכנס בעצמו, זה היהודי גבה הקומה, מגודל השיער השחור, והרי הוא מחייך: - ומה בעיניך? יפה כתבתי? ואין הוא מסתפק בזה... חייב הוא עוד לקרוא לפנינו שיר משלו. הוא, עכבר הספרים, שאינו נותן לפתוח אשנב בחדרו והוא נושם רק צל ואבק ספרים בלבד, הנהו רואה פתאום בחלומו - כרם, ובכרם - כל מיני פירות ושבילים נאים ו"פרחים עם שושנים" (החרוז הוא אבן שלוש מלים!), ובאותם השבילים - האח, תור הזהב! - מטיילים "שלובי זרוע" שונאים בנפש, כמדומה! דהיינו: אחד המונה יסודות ארבעה, ושני הנשבע בשבעים ושבעה...".

יא

18 במאי שנת 1852 נולד בזמושץ' י.ל. פרץ, מי שעתיד היה להיות אחד מגדולי האמנים המספרים בספרות העברית החדשה. בהפסקות קטנות בילה בעיר מולדתו עד שנת 1888, והוא אז בן 36.

בשנים האחרונות הופיעו כמה מחקרים מקיפים וגדולים בכל הנוגע לתולדות חייו ולעבודתו הספרותית של פרץ ובכולם מודגשת החשיבות המכרעת של תקופת חייו בזמושץ'. במסגרת העבודה הנוכחית יהיה הכרח לצמצם את הדיון רק לתקופת חייו הסופר בעיר מולדתו ובמידת האפשר - לציין את נקודות ההשפעה החשובות ביותר של תקופת חיים זו על יצירתו בכללה.

אמנם, היצירות הספרותיות שכתב פרץ בזמושץ' מעטות הן, רובן המכריע פרי בוסר של שנות נעורים באידיש כבעברית. ורק מיעוטן הן פרי הכשרון הבשל של פרץ המספר. אולם יצירת חייו בכללה טבועה בחותם שנות חייו בזמושץ'. כאן ספג את רשמיו הראשונים מן העולם בשנות ילדותו, ואין כראיית ילד לחוזק הרושם ולרקמת הדמות. לבטי נעורים בבעיות חיים ושאלות עיוניות שונות תרמו משלהם לעיצוב אפיו. נוף העיירה, הטבע ומראותיו, דמויות של הסביבה האנושית הקרובה והרחוקה כאחת - בכל אלה נשתקעו חוויותיו של הסופר-המשורר לעתיד והיו חלק ממנו. דמות העולם שנארגה בשנות הילדות והנעורים ליוותה את פרץ בכל שנות חייו שלאחר כך. זמן רק לפני גיל 36 בשל אפיו של אדם ואין הוא מוסיף על עצמו מהויות איכותיות בגיל מאוחר יותר. ואם הוא זוכה להיות יוצר אמן הוא צר את יצירתו מתוך אוצר חוויות המונחות ביסוד נפשו מתקופת ההתהוות של האישיות.

עשירה ומגוונת היא יצירתו רבת הכמות של י.ל. פרץ. מבחינת הנושאים, שעליהם הוא מספר, תופשים את החלק המכריע סיפורי החסידות וסיפורי העם הקרובים להם באפיים. רבות גם הנובלות הפסיכולוגיות בהן מתגלה האמן כבעל כשרון גדול לחשוף מסתרי נפשם של טיפוסי אנשים שונים. מבחינת האופי מאחד את כולם כוח

פיוטי עמוק המפעם את הניסוח בפרוזה. פרץ מסמל את המשבר בהשכלה. סימנים מובהקים ישנם ביצירתו המעידים על כך שהוא חש בכאב תקופת בין השמשות, תקופת תעיה ללא-דרך, בשעה שטרם זרחה שמש חדשה בעקבות השמש השוקעת. הוא נתאכזב מן ההשכלה לא רק כתנועה, כתופעה היסטורית תרבותית בעם – אלא מעצם אפשרותה של התבונה לתת את השלמות לנפשו של בן הדור. הזוהר המסנוור והמבטיח אשר משך את בני ההשכלה הראשונים ממסגרת העבר של חיי התרבות אל דפוסי חיים חדשים, סופו שהחריף את האכזבה שבאה לבסוף. ופרץ שב אל עולם האמונה שמצא את ביטויו העליון בחסידות. הוא עצמו הציץ ונפגע, אולם היה למשורר הגדול ביותר לשירת האמונה של החסידות. כאן קסמה לו השלמות הנפשית של המאמין, היופי הפיוטי בדמויות העם, וכל אותם יסודות שהיו הניגוד המוחלט ליסודות התרבות של תנועת ההשכלה. קשה להעריך בקצרה את יצירתו של פרץ או לשרטט את אפיינה בלי ניתוח ענייני, ומה גם שבחיבור הנוכחי אין אפשרות לחרוג מן המסגרת. ולא אמרנו כל זה אלא כדי לציין שלכאורה אין כל קשר בין יצירתו של פרץ בכללה, גם מבחינת תכנה וגם מבחינת אופיה, לבין פרק חייו בעיר זמושץ'.

אולם ההיפך מזה הוא הנכון. עדות מכרעת לכך אנו מוצאים בכרך הזכרונות של פרץ, שמלבד ערכו האמנותי הגדול רבה חשיבותו ללימוד תולדות חייו ויצירתו של פרץ. כאן אנו מוצאים תיאור נאמן כיצד נתרקמה בזמושץ' אישיותו של הסופר, נוצר בו המשקע של תמונות הנוף שבה ודמויותיה, נבנה עולמו הרוחני על הישגיו ומשבריו הקשים, וכיצד כל אלה מצאו את דרכם, ביודעים או בלא יודעים, אל סיפוריו השונים והגיבורים הפועלים בהם. הקטעים הבאים ינסו לתת תאור, קצר ככל האפשר, של ענין זה. אולם לראשונה כדאי להביא דוגמה אחת בולטת, המראה על הקשר העמוק בין חוויות הילדות של פרץ בזמושץ' לבין יצירתו המאוחרת.

במרכז העיר זמושץ' עומד עד היום מגדל גבוה המשמש אכסניה למשרדי המוסדות העירוניים. הוא מתרומם בגובה רב מעל פני כל בתי העיר ועשר קומותיו צרות והלכות כלפי מעלה עד שהן מסתיימות בכיפת מתכת מחודדת שדגל ברזל בראשה. הוא צופה ממרומיו לא רק על בתי העיר, פרבריה, רחובותיה וגניה, אלא גם על השדות המקיפים אותה והמשתרעים עד לגבולות הכפרים והיערות שבסביבה. לבני העיר היה מזכיר על מציאותו בצלצול מתוך השעון הגדול הנתון בו. אולם לפרץ הילד קראו הגבהים. יום אחד נמלט מבית הוריו וטיפס במעלות המגדל אל על. היתה זו התוודעותו הראשונה אל מרחבי הטבע; ככל שעלה, כן התרחקו האפקים ומעבר לגבולות החומות שעוד הקיפו אז את בתי העיר נתגלו שדות ושמים רחבים. אך יחד עם זאת חש כי ככל שהראיה מתרחבת כן היא נעשית חלשה יותר ובהירה

פחות. לימים, והוא כבר אדם בגין העמידה, צפה חוויית-ילדות זו והתגבשה באחת מהיצירות היפות ביותר של פרץ שנקראה בשם "שלוש קריאות". זהו סיפור אליגורי: נער העולה במגדל במשלב אל שלב לקול קריאה הנשנית ונשלשת מלמעלה, מסמל את העליה בשלבי התבונה המביאה בעקבות הרחבת אופקי הידיעה את חוסר הבהירות, הגדל והולך, ואת המבוכה בעקבותיה. הכרך בגדד שבסיפור אינו אלא העיר זמושץ' והנער העולה הוא פרץ עצמו, משובץ בתוך נוף הילדות. פרץ עצמו מספר לנו על כך בזכרונותיו: "ובבוא היום, בשחר ימי, לא אזכור עוד מתי ואיכה, ותשוקת הילד החמה, לעלות למעקה אשר במגדל השעון, מתמלאה... ואני, הנער מ"שלוש הקריאות", עוזב את "בית אבא ואמא בבגדד" ויצא, עולה ומטפס במדרגות החלקות, הצרות, המרחפות באויר, עד שאני מגיע אל אור היום הבהיר, ומהלך מסביב למעקה ורואה מרחק משתרע של אדמת מישור דלה, שתיים שלוש פרסאות בבת אחת, ושם 'בתים כתאי קלפים ואנשים כנמלים'... ורק אי שם פזורים שניים שלושה עצים קטנים ננסיים, אזי אני מכיר לדאבון לבי, כי אל אשר תגביה לעלות, תרחיק עינך להביט, אכן לא תיטיב לראות...".

אין זו אלא דוגמא אחת מני רבות. מעדותו הישרה של פרץ אנו נמצאים למדים על כמה דמויות שהכיר בזמושץ' והן שימשו לו אחר כך כדוגמות לטיפוסי גיבורים לסיפוריו. כך הוא למשך הטיפוס של מיכל הכנר, המופיע בודאי בסיפורים רבים שבמרכזם עומד גיבור כנר. ר' משה וואהל, רב העיר, דמות חביבה ונערצה על פרץ שהונצחה בקטעים יפים בזכרונותיו, היה לו לדוגמה כשצר את הטיפוס של ר' זישלה בסיפור "ארבעה דורות ארבע מיתות". רב זה עומד גם במרכז הסיור "שמעיה הגיבור".

פרץ נולד למשפחה מיוחסת מאד בזמושץ' וכפי הנראה היה מצאצאי הספרדים שהתיישבו הראשונים בעיר עם מתן זכות הישיבה על ידי יאן זמויסקי. ככל ילדי עירו קיבל את חינוכו הראשון בחדר. בזכרונותיו הוא מרבה לספר על החדרים ועל הרביים שלו; הוא למד לא בזמושץ' בלבד אלא היה תקופה מסוימת גם בשצ'בששין, הסמוכה לעיר. ונראה שבאותה עיירה שמע מפי מורו החסיד את סיפורי החסידים הראשונים שללא-ספק מלאו ביצירתו תפקיד חשוב מאד, ככל רושם ילדותי. נפשו הרגישה של מי שעתיד היה להיות סופר גדול התרשמה בודאי רשמים חזקים פי כמה מבני גילו מסיפורי המקרא, עלילות הגבורה שבהם ועל הכל תיאורי הטבע של נוף ארץ-ישראל. ונראה מן הכתבים שהשאיר לנו על כך בזכרונותיו כי היתה תקופה שיצר לו בה עולם דמיוני עשיר ושופע תמונות...

עם זאת לא חדלו געגועיו של פרץ אל הטבע הרחב שמחוץ לעיר. אמנם למד לאהוב את עירו עוד בשנות ילדותו המוקדמות ועמד על כך לראשונה כשנתרחק ממנה בלכתו ל שצ'בששין; בהשוותו את עיירתו היפה, על רחובותיה, בתיה וגניה עם מקום לימודו החדש תקפו עליו געגועיו מאד. את הקשר החזק אל הדברים היקרים לנו ביותר אנו מרגישים רק בהנתקנו מהם או בהתרחקם מאתנו. אך על אף אהבתו העזה אל העיר נמשך לבבו אל מחוץ לחומות, כי הרגיש תמיד בניגוד החזק שבין עולם הדמיון שלו שהעלה לפניו את הדות וההרים של המקרא, לבין ההכרח לגור בין חומות האבן.

התוועדותו לטבע באה במאוחר, והוא אז נער שהחל לעלות בדרך העיון שמחוץ ללימודי הדת. בתיאורים מפורטים מאד מספר לנו פרץ בזכרונותיו על תקופה זו, עשירת הלבטים והמשברים. "מורה נבוכים" וספרים אחרים שבאמצעותם התוודע הנוער באותם הדורות אל המחשבה העיונית שימשו לו לפרץ רק ככלים שבאמצעותם הביע את השאלות אשר נעורו בו והטרידוהו. הרבה התלבט ולהתעמק בבעיית החיים והמוות, בחירה, חופש הרצון וכד'. בעיות אלה העסיקוהו תקופה ממושכת מאד והיה הוגנה בהן בין בשבתו על הספרים ובין בלכתו לטייל בגן המהנדסים של העיר. לימים, משנתבגר והיה ליוצר, הרחר לא אחת באולם הימים כעל תקופה אבודה ומעין קינה על חיים אבודים אנו שומעים בתאור העצמי שהוא נותן בזכרונותיו כדוגמה לנער יהודי מסוגו בדור ההוא: "קטן ורזה. ידיים ורגליים – כמקלות עץ; הראש – גדול; המצח שבראש – מקומט; ומתחת לו עיניים גדולות, קרות, שואלות, מעונות..."

פרץ מעיד על עצמו שהוא לא נסחף בזרם ההשכלה; לפי ביטוי נשאר "שלושה טפחים מעל לפלג מי ההשכלה". הסיבות לכך הן מרובות, וכל הרוצה לעמוד על הסבך הפסיכולוגי שהביאו לכך, ילך אל תיאורו האמנותי של הסופר בזכרונותיו. דרכי הלימוד של ההשכלה, נושאייה ומטרתה לא היו לפי רוחו, וכבר ציינו לעיל עד כמה היו לו לזרא גם יעקב רייפמן מורהו וגם לימודיו והוראתו כאחד; ויתכן מאד, שרייפמן זה מילא תפקיד לא קטן בדחייתו של פרץ מדרכו של רייפמן ומדרכה של ההשכלה בכלל. הנער לא שאף להעשיר את אוצר ידיעותיו, רצונו היה לפתור את הבעיות החמורות שנתלבט בהן. ואת פתרון חיפש בשתי דרכים, בדרך המחשבה העצמית ובדרך הלימוד העצמי. אחד המקומות המעניינים ביותר בזכרונותיו הוא זה המתאר את דרך לימודו בספריה הכללית, שהוא מכנה אותה "בית המדרש שלהם". אוצר הספרים קסם לו ומשך אותו בהבטחה נסתרת לפתור את לבטיו. הספרים המרובים, מסודרים על גבי מדפים לאורך ארבעה הקירות של החדר, היו מוזנחים, מכוסים אבק ועל הכל – לא היה בהם סדר. ופרץ הצעיר החליט לקרוא את הספרים

כסדרם, ונתערבו לו חלקי רומנים עם ספרי מדע פופולרי, ספרי הרפתקאות עם ספרי פילוסופיה, בשפות זרות ושונות, ואת הכל בלע הצעיר צמא הדעת במידה שיכול היה להבין. למותר לציין את ההשפעה שהיתה לקריאה זו על עיצוב אפיו של פרץ, וכפי שהוא מעיד בעצמו קבע הדבר לא במעט גם את דרך כתיבתו בעתיד. את המפתח לספריה זו קיבל מידיו של מיכל הכנר, שהשאיר רושם בל ימחה על הסופר כעדות בקטע חזק מאוד שהשאיר לנו בזכרונותיו.

לאט לאט נרקם אפיו של הנער, ולא נטיב לתאר את הדרכים המסובכות, בהן נבנית דמות נפשה של יוצר יותר משעשה זאת הוא עצמו. עיון מעמיק מאד בזכרונותיו צריך לעיין כי מי שרוצה להתחקות על סוד אישיותו היוצרת של פרץ, לא מקרה הוא שהסופר עצמו סיים את ספרו הנ"ל עם נישואיו בעיר מולדתו; אין זאת שהרגיש, כי דמותו בשלה וגמלה בשנים אלה – כשהוא קשרו בנימי-נפשו לנוף עירו. האהבה השופעת אל נוף מכורתו מבצבצת בכל שורה ובכל תאור ולא דווקא בכינויי החיבה שהוא מכנה אותו כגון "פריז הקטנה". וכך מעיד הוא על עצמו: "...ערפלי שנות הילדות והנוער מתחילים להתפזר והם נמוגים במשך הזמן. אף אוצר הבית לציורים ורשימות ננעל. את כל אשר עיני רואות בנכר, את כל הנפגש לי בערים ובעיירות, בדרכים ושבילים, אהיה חוקר ולומד! ואולם הרגשה בלתי אמצעית אין עוד עמדי. אפשר נתקשתה נשמתי ואינה מסוגלת עוד לחדור אל זולתה, כדי לשוב משם יותר עשירה, נבונה ומגוונת? או, אפשר, באין פתח, מלבד החושים, להיכנס בו אל העולם אשר מחוץ לבית, אשר מחוץ לילדות?...".

בשנת 1871 החל פרץ את חיי משפחתו כשנשא את שרה, בתו של המשכיל הסופר גבריאל יהודה ליכטנפלד; היא ילדה לו שני בנים אולם הוא לא האריך בחיים המשותפים עמה ונפרד ממנה בשנת 1874. ארבע שנים לאחר-מכן נשא את הלינה רינגלהיים.

את עבודתו הספרותית התחיל בקובץ שירים בשפה הפולנית שפרסם בשנת 1874. אולם בודאי חש את הזרות שבשפה זו ועוד באותה שנה החל לכתוב באידיש. במשך כמה שנים הרבה לפרסם שירים, שנתפרסמו בעיקר בזמושץ' עירו, נקראו על ידי בני הנעורים ואף הושרו במנגינות. רבים ושונים היו הנושאים, משירי ערש ועד שירי ביקורת חריפים על צורות חיים ויסודות חברתיים שונים ברחוב היהודי; אולם כולם עדיין בוסר, אף על פי שבעקבותיהם הכיר פרץ את יעודו כסופר. אחד השירים שכתב נקרא כבשם "זאמאשטשער פאזשאנדיק", בו הוא שר על עירו בהיתול ולפעמים אף בסטירה עוקצנית; הוא מבקר את חיי העיר, אנשיה, דרכי חייהם, ואף מאשים אותם בחוסר יושר בחיי המסחר שלהם. ההשפעה הזרה ניכרת מאוד, ופרץ

עצמו מעיד כי בתוכן השיר הזה לא היה תיאור מתאים למציאות וכתב מה שכתב מתוך חיקוי לדרך הכתיבה שלאותם הימים; אין זאת אלא שהושפע מספרות ההשכלה שהרבחה לתקופה את הרחוב היהודי, דרכי חייו והמוסדות החברתיים ששלטו בו. תמונה אמיתית של עירו נתן לנו המשורר ביצירה האידישאית שלו הגדולה ביותר, אשר כתב בשנתיים האחרונות לשהותו בזמושץ', שקראה בשם הגיבור הפועל בה "מאניש". כאן נתגלה פרץ האמן, ונאמנים עלינו תיאוריו כמתאימים למציאות; הרקע שעליו מתרקם כל המתרחש הוא בלי ספק נוף הילדות של הסופר; דמות עירו נצטיירה לו אז באור יקרות ואליה נתכוון, כי שהוא מעיד בעצמו בהרבה שורות, כגון: "עוד חיה חיו בעלי הבתים היפים, / משקפי נחושת, בתי תפילין מכסים, / 'עטרות' של זהב, ברזל-המוחות... / לא אלו השנים, לא אלה הכוחות...". ויש מאד להצטער על שיצירה זו לא מצאה את גאולתה בשפה העברית.

כמה יצירות בשירה כתב גם בשפה העברית וביניהן יש לציין בעיקר אחת מן הפואימות הרבות הארוכות, שנתפרסמה ב-1886 ב"האסיף" של סוקולוב בשם "מנגינות הזמן" היה זה לאחר עשר שנות שליטה אולם יחד עם סימני הבגרות האמנותית עדיין טבועה היא בחותם-המשכיליות. באותה שנה פרסם ב"הצפירה" שלושה סיפורים בעברית. שנתיים אחר כך, ב-1888, היא שנת שהותו האחרונה בזמושץ', פרסם באידיש שלושה סיפורים שהם הפרי הבשל הראשון של פרץ ובו נתגלו לראשונה כל כוחות יצירתו האופייניים והמהותיים של פרץ, הלא הם "דער כעלמער מלמד", "ווענוס און שולמית", "דער משוגענער בטלן". כל המעיין בהם בהתעמקות – והם מזומנים עתה לכל קורא עברית – ימצא באון ברור גם את סיפורי העם שכה רבתה אליהם חיבתו של פרץ, וגם את הניתוחים הפסיכולוגיים הדקים שבם נתגלה כאמן החושף את מסתרי נפשם של גיבוריו.

שלושה סיפורים אלה כמו באו לסמל את התפקיד המכריע שמילאה תקופת חייו של המשורר בזמושץ' על כל יצירתו; שכן מכאן והלאה לא היה כל מה שכתב אלא ביטוי למה שבשל בו בעיר מולדתו. 36 שנה בילה בה בהפסקות קצרות. ב-1877 נאלץ לעזוב אותה משניטל ממנו הרשיון לעסוק במקצועו, כנראה כתוצאה ממלשינות. נפתחת לפניו תקופה חדשה ועשירה, תקופת יצירה וחיי עסקנות סוערים מאד, הלא היא תקופתו הורשאית. כאן קנה את עולמו בין גדולי הרוח והאמנות שלו, אולם לעולם לא פגה השפעתה המכרעת של זמושץ' עליו. והיטיב לבא זאת נחמן מייזל בספרו על פרץ (באידיש): "וכך היתה ונשארה זמושץ' בזכרו של י. ל. פרץ. היא התמזגה התמזגות פיסית ונארגה במסכת הגיגיו של פרץ... היא היתה חלק מה'אני' העצמי שלו, מבלי יכולת להפריד ביניהם... זו היתה זמושץ' לפרץ, עד לשנות חייו האחרונות, מולדת חייו העצמיים וחזיונות גדולים".

יב

זמושיץ' הקימה לזכרו של פרץ ספריה מיוחדת על שמו. היא נוסדה עוד לפני מלחמת-העולם הראשונה והיתה נתונה לבעלות ציבורית. היא נשאה אופי אידישיסטי, מנהליה היו בונדאים והספרים העבריים המעטים היו ישנים נושנים. זו היתה ספריה עשירה מאד שהיתה פתוחה לקהל ואף אפשר היה לשאול ממנה ספרים הביתה.

רבים היו מוסדות התרבות העצמיים של הקהילה היהודית בזמושיץ'; מדי פעם בפעם הופיעו מוסדות חדשים, ותהליך התפתחות זה לא פסק עד יומה האחרון של הקהילה במלחמת העולם השנייה. במסגרת העבודה הנוכחית לא ידובר על המוסדות שנוסדו בין שתי המלחמות; פרק זמן זה מהווה חטיבה מיוחדת בתולדות הקהילה הזמושצ'אית כבתולדות יהדות פולין בכלל. ברחוב היהודי גברו והלכו הכוחות הציוניים, השפה העברית תפשה מקום כבוד ותנועות חלוציות של ארץ ישראל העובדת ארגנו מבני הנוער וחינכו אותם לעליה ולהגשמה. זמושיץ' שבין שתי מלחמות-העולם היא נושא למחקר מיוחד ומקיף.

בהתאמה עם המגמות החדשות נפתחה "ספריה עברית ציבורית על שם דוד פרישמן". אף היא נתונה לבעלות ציבורית, אפיה היה ציוני ואלף הכרכים אשר בה עבריים היו.

אך אין ספק כי גולת הכותרת של מוסדות התרבות של הקהילה זמושצ'אית היה בית-הספר העברי "קדימה". נוסד כחמש שני לפני פרוץ מלחמת-העולם הראשונה ונקרא לראשונה "חדר מתוקן". תכנית הלימודים בו היתה כללית ומגוונת, ויש לציין כי עם היווסד פולין החדשה כאשר חוק לימוד החובה נכנס לתקפו, הוכר בימת-הספר כממלא את תביעות החוק; במשך כל זמן קיומו נמצא בפיקוח המפקח הכללי. אך ניתן בו מקום רב מאד ללימודי היהדות השונים, ההיסטוריה העברית ויצירות הרוח של העם לדורותיו. ועל הכל יש לציין את השלטון המוחלט של השפה העברית; היה זמן שנעשה נסיון להורות בשפה זו אפילו את לימודי הטבע והחשבון, והפולנית נשארה שפת ההוראה רק במקצועות הגיאוגרפיה והספרות הפולנית. במושגי החינוך היהודי של אותם הימים היה בזה משום מהפכה, ובולט הניגוד למוסד אחר של הקהילה הזמושצ'אית, הלא היא הגימנסיה שנוסדה בשנות העשרים למאה העשרים ובה הוקדשו רק שעה או שעתיים בשבוע ללימוד השפה העברית. אמנם תחת לחץ ההורים ופחד התחרות של בית-הספר העממי הפולני, הצטמצמה השפה העברית גם ב"קדימה" ונלמדו בה רק מקצועות היהדות, אך אופיו של בית-הספר בעינו עמד.

המוסד החינוכי הזה עמד במרכז חייה של זמושץ' היהודית. אמנם לראשונה נתקל הנסיון בהתנגדותם של חוגים דתיים מסוימים, וחסידי גור שבית התפילה שלהם נמצא בסמוך לבנין בית הספר היו נוהגים לומר: "בית-הספר דומה לכנסיה; מה שם מצלצלים בפעמון, אף כאן מצלצלים בפעמון, מה שם מקהלה אף כאן מקהלה וכו"; ואחרים היו מתלוצצים: "אל תקרא חדר מתוקן אלא חדר מסוכן", אך סופם ששלחו אף הם את בניהם לבית-הספר הזה. בשנת 1915 נסגר, אולם נפתח מחדש בשנת 1918 ומאז נמצא בסימן של עליה. בשנות העשרים האחרונות למדו בו למעלה ממאתיים תלמידים. תקציבו כוסה רובו על ידי שכר הלימוד ומיעוטו על ידי הקהילה שהקציבה סכומים מיוחדים כדי לאפשר לבני עניים ללמוד בשכר מוזל, או אפילו חינם. מיום היווסדו עמד בראשו כמורה וכמנהל שלום ויינר, שהוזמן בשנת 1908 מחרובישוב לייסד את בית-הספר הזה ומאז נקשר שמו במפעל. אין ספק כי הוא מבחירי בניה של הקהילה הזמושצ'אית. עזה היתה אהבתו לשפה העברית ולכל מה שנוצר בה, והיה חש את דופקה של התרבות העברית לדורותיה. בעיקר אהב והעריך את התנ"ך כגילוי העליון של יצירת האדם; נטייתו המיוחדת לספר איוב, עדות היא לאופיו, לדרכו להתעמק ולכאוב את כאב האדם. ואת כל אלה מסר לתלמידיו בשיעורים אשר לא יישכחו לעולם מלבב מאות שומעיהם. באופן טבעי ארג במסגרת החינוך שלו את הציונות; לימוד ההיסטוריה של העבר, הקריאה בסיפורי התנ"ך ותיאוריהם של נוף הארץ הקדומה – נתמזגו בהוראתו עם בשורת ציון המתחדשת. בזמן האחרון היה מרבה להביא לכיתתו אורחים ושליחים שונים שהגיעו מן הארץ לזמושץ'. עם העליה הגדולה מפולין, כשרבו העולם לארץ ישראל גם מזמושץ' היה שלום ויינר מלווה את אלה מבין תלמידיו שזכו לכך בברכה לוהטת ובקנאה מוצנעת. גם היה מחשובי העסקנים של חוג הציונים אשר נתארגן בעירו ולבסוף זכה להגשים את חזונו ולהגיע לארץ ישראל. מחנק שהורגש באווירה האנטישמית אשר נשתררה בפולין בודאי זירז את החלטתו לצעד מעשי זה. בבואו ארצה עם משפחתו לא פסק מלהתעניין בעירו ובמפעל חייו. כאן הגיעוהו בשורות איוב הראשונות על גורל קהילת זמושץ' בתוך החורבן הכללי של יהדות פולין. אך לא ידע את האסון בהיקפו המחריד; בוודאי לא שיער הוא, ולא שיערו ידידיו ומוקיריו, כי קרוב היום אשר בו יקימו שרידים מעטים מצבת זכרון על קבר קהילתם, וכי באותו זמן גם הוא ישבוק חיים...